

311

A-PDF Merger DEMO : Purchase from www.A-PDF.com to remove the

**ЎЗБЕКСТАН
ҲАМ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН
ХАЛЫҚЛАРЫ
ТАРИЙХЫ БОЙЫНЧА
ДЕРЕКЛЕР**



683/24-кар)

И-91.

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛЫҚ БИЛИМЛЕНДИРИУ
УЎЗИРЛИГИ

ЎЖИНИЯЗ АТЫНДАҒЫ НӨКИС МӘМЛЕКЕТЛИК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ИНСТИТУТЫ

ЎЗБЕКСТАН ҲӘМ ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ХАЛЫҚЛАРЫ ТАРИЙХЫ
КАФЕДРАСЫ

ЎЗБЕКСТАН
ҲӘМ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН
ХАЛЫҚЛАРЫ
ТАРИЙХЫ БОЙЫНША
ДЕРЕКЛЕР

(Тарийх қәнигелиги бойынша оқытыўшы ҳәм студентлер ушын
қолланба)

Дүзиўшилер: профессор Б. ШАМАМБЕТОВ., О. ЮСУПОВ.
Илимий редактор: Ўзбекстан Илимлер Академиясының ха-
баршы ағзасы, профессор. Ж. БАЗАРБАЕВ.

ОПИСАНО 1999.

ДИЗАЙНЕР АЛМОН

НӨКИС, 1995-жыл.

23317.

51978

1/8640

Профессор Б. Шамамбетов, О. Юсупов «Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халықлары тарихы бойынша дереклер». (Илимий редакторы: профессор Ж. Базарбаев). Нөкис, Билим, 1995 жыл. 96-бет.

Бул kitapта Орайлық Азия аймағында ең әйемги, орта әсирлерде хәм жаңа дәуірлерде мәкан еткен халықлар хәм қәуимлер ҳаққында жазба дереклер, архивлик ҳужжетлер, тарихшылар мийнетлери, жыйнақлар тийкарында мағлыұматлар берилген. Әйемги Туран, Орта әсирдеги Мауераннахр, Қубла Арал хәм Хорезмде мйрас қалдырган өткендеги алымлар, данышпанлар, тарихшылар ҳаққында мағлыұмат берилген.

Китапта Арал этирапын, Бухара хәм Хийўа ханлығының шеғарасында, қонсылас жасаған қарақалпақлар ҳаққында мағлыұматлар берилген, сондай-ақ рус архивлериндеги қарақалпақлар ҳаққында дереклер берилди. Китап жоқарғы оқыў (пединститут) хәм орта билим бериўши (лицей, колледж) оқыў орнының тарихшы-муғаллимлерине қолланба, хрестоматиялық қурал болып табылады.



КИРИСИУ

Хәзирги заманда «Тарих» мәселелерине қызығыў күн сайын артып баратыр. Кимди көрсек, баспа сөзди оқысаң «Тарихшы» болғанлар жүдә көп, хәмме тарихшы болған. Драматурглар тарихый әссе, кинорежиссерлар жаўыз образын тарихый дәлилден, өзинше көрсетпекте. Адамлар кимге исенерин билмей атыр. Тарихшыларда турақлылықты сақлап тура алмай атыр. Жәмиетимиз 75 жыл өмир сүрип «Ол жаққа» емес жүрген миш. Енди өтмишимиз үстинен суд жүргизаў керекмиш деген гәплер шықпақта. Бизни өтмишимизди «антурған» деп гиналап атыр. Сондықтан, хәзирги тарихшы қәнигелигин ийелеўши хәрбир инсан тарих илимин, тарих пәнин хұрмет етиўи, оны қорғаўи, дәлилдеўи керек.

Хәзирги ўақытта тарихшы алдында әшўайы емес ўазыйпа тур. Ол өзиниң профессиональ автономияциясын сақлаўи хәм қорғаўи керек. Ол сиясий жарақатларда бийгәрезлик етип, тарихый шынлықты дәлилден айтыўи керек. Тарихымыздағы «ақ» хәм «қара» дақларды изертлеўде келешек тарихшы көп изелениўи, архивлик ҳужжетлер, жәрдемши тарих пәнлери дереклеринен пайдаланыўи керек. Сизлерге усынылып атырған ҳужжетлер келешек тарихшы ушын бирден-бир, зәрүрли дереклер болатуғыны анық. Студент-тарихшы жаңа дереклер мағлыұматлар хәм қосымша дәлиллер алыўи керек.

Студент-тарихшы тарихый дереклерди үйрениўде тарихтын атасы әйемги Греция тарихшысы Галикарнаслы Геродоттан (б. э. ш. 490-425 жыллар) баслап, бүгинги күни Қарақалпақстан Республикасы Орайлық Мәмлекетлик Архив фондындағы ҳужжетлерге тийкарланыўи керек. Жәрдемши тарих пәнлеринин (палеография, метрология, хронология, геральдика, нумизматика, ономастика, генеалогия, шежире) жетискенликлерине тийкарланыўи керек. Тарихый дереклер, ҳужжетлерди изертлеў, оқыў хәм анализ етиў ўақытында сол «актлерге» сын көзде қараўымыз керек. Тарихшы-гуманистлер ески қолжазбаларды изертлеп, буниан жалған хәм өтирик мағлыұматлар барын анықлаған. Ҳужжетлер хәм қолжазбаларға серли, сын көз бенен қараўды билдирген еди. Тарихшы инсан жәмиетке, сиясий шариятқа өзиниң билгишлиги менен зәрүрли. Ол өтмиш хәм хәзирги жағдайды

тарих сабақтарын изертлеу арқалы, жәмийетлик санаға, келешек ушын анықлама береді. Жәмийеттің заңлы рауажланыуын көрсетеді. Солай етип, жәмийеттің рауажланыуын илимий-тарихый изертлеу, анықлау арқалы жәмийеттің қайта жаңарыуы жолларын көрсетіп береді. Өтмиштің уақыялары, тарих сабақтарын жақсы билиу арқалы келешек ушын дурыс бағдарды анықлап алыуға болады. Тарих—бул илим, жәмийет хәм жәмийетлик адамды үйрениуши, олардың рауажланыуы, адамзаттың өткен өмири, тарихтың ызымдары хәм анықлықтары изертленеді. Сол ушын тарих пәнлеринің дереклери хәм жетискенликлерин билиуимиз керек.

ТАРИХЫЙ ДЕРЕКЛЕР ДЕГЕНИМИЗ НЕ?

Тарихый дерек—диалектикалық бирлик болып, бунда объектив хәм субъектив сана биригеді. Хәр бир деректе субъектив сана болады, адамның сол уақыяға жекке көз-қарасы, ойы бериледі. Тарихый деректе объективлик болады. Дереклер—тарихый шынлықтан, сол деректі дәретіушінің ҳадаллығы, шын сөзлиги, ҳақ көкирекли Инсанлығынан пайда болады. Ол болған уақыяны қолжазба яки дерек етип шынлықты жазады. Сол ушын Дерек—тарихый шынлық бир түсиник, бир акт деп қабыл етемиз. Хәр бир дерек адамның анық хызметлери, ислеринен дәреді. Сол хызметлери адам санасында сәулеленип, тарихый шынлық болады. Сол тийкарда Адам ислеген уақыя, хызмет, ис өзинің идеясын, мазмұнын қабыл етиуин алады. Сол уақыт өтиуи менен өткен күнлер, өтмиши туұралы гүға болып хызмет етеді, тарихый дерек болады. Адамның психикасы (минез-құлқы) бәр-хә тарихый дерек дүзиуіге турақлы қатнасады. Дерек-психиканың жемиси емес, ал Адамның өзін қоршаған орталыққа тәсиринің жемиси. (Адамның урыс ашыуы, өрт яки суу менен елди бүлдириуи, жәмийетке тәсир етиуи қ. т. б.). Тарихый дерек—бул хәмме нәрсе, адамзат жәмийетинің рауажланыуында сәулеленген, көзге көринген барлық затлар хәм сол тийкарда илимий түсиник, қабыл етиушилик болады. Адамның хызметлери нәтийжесинде хәм жәмийеттің өмирине байланысly ҳәрқыйлы информацияларда болады.

Информация (мағлыұматлар) хәммеге айқын, түсиникли хәм пайдаланыуға мүмкин болса, екінши мағлыұмат—құпия, жасырын болады. Құпия мағлыұматлар адекватно (уқсас) объективлик шынлыққа туұра келеді. Мыс: ОГПУ, НКВД, КГБ архивіндеги жасырын мағлыұматлар шынлыққа жақын екені анық. Себеби сол мағлыұматларды халық, адам ишиндеги жансыз (агент) жыйнаған хәм жазғаны, олар дурыс уақыя яки сөзди мағлыұмат ушын жеткергени анық.

Дерек-социаллық информация болып табылады. Сөйтип, сол мағлыұматлар бир жерге тақланып, информациялар берилетуғи, сақланатуғи орталық болады. Хәрбир деректе объектив информация болады, бұған қосымша құпия информациялар топланады. Бул ашық мағлыұматларды салыстырыу, толықтырыу, өлесе анықлық етиу ушын жыйналады. Солай етип, тарихшы-илимпаз ушын тарихый дерек тийкары пайда болады. Объект-информация-субъект: Тарихшы ушын еки мағлыұмат (құпия хәм ашық) болыуы тарихый шынлықты дереклерден дурыс, шын, анық билиуіне жәрдем береді.

Тарихый дерек таныуға кирисиу (источниковедение)—бул тарихый дерек ҳаққында илим болады. Тарихый дерек таныу арқалы мағлыұматтың, деректің шынлығы—тарихый шынлық пенен үнлеслиги анықланады. Дерек таныу хәм жәрдемши тарих пәнлери (нумизматика, хронология, геральдика, сфрагистика, дипломатика, метрология, генеология, палеография) бойынша жақсы билим алған тарихшы қәнигели кадр хәм илимпаз болып табылады.

ТАРИХЫЙ ДЕРЕКЛЕРДИҢ ТҮРЛЕРИ

Өткен дәуірлер, әсирлердеги халықлар тарихын изертлеу ушын бирнеше дереклерге сүйенеміз.

Әйемги жазба дереклер. Б. э. ш. XVIII әсирдеги ассирия патшалығындағы клинопис жазыулары. Урарту мәмлекетинде ассирия хәм халд тилинде жазыулар тасқа ойып жазған. Қаратөңіз бойындағы грек колониясы болған қалаларда әйемги Грек алфавитинде тасқа ойылған жазыулар болған. Орта Азия тарихын үйрениуде әйемги Хорезмий, аремей, согд, парсы тилиндеги ески жазыуларды көремиз. Археологиялық қазыуда Устирт етегиндеги Үлкен Айбүйір қалада б. э. ш. VI әсирдеги аремейше-хорезмше жазыу үлкен хүм (гүзелерге) бары анықланды. Парфия патшалығына тийисли Ниса қаладан тас гүзелерде, Төкқала, Топырақ қала, Қой-қырылған қала естеликлеринде жазыулар табылды.

Геродот. Орта Азия, Шығыс-Европа, Кавказ бойы халықлары тарихы бойынша оның «Тарих» кітабы бағалы дерек болады. Геродот (б. э. ш. 490-425 ж.) тың тоғыз бөлімлі кітабында әйемги скифлер, сак-массагетлер, хорезмшилер ҳаққында еслеп өтиу, олардың тарихы хәм этнографиясына қатнасы бар дереклер оқыймыз.

Әйемги грек тарихшыларынан Арриан (б. э. ш. 95-жыл—11 әсир)ның «Анабасис Александр» атамадағы кітабы пүткил дүняны жаулап алыуға нийет еткен А. Македонский ҳаққында жазылған. Бунда А. Македонскийге скифлердің елши болып кели-

җи, Согдианада Спитамен басшылыгындағы көтерілис болганы өслеп жазылган.

Эйемги грек географы хәм тарийхшы Страбонның «География» атлы мийнетинде Орта Азия, Қара теңиз аралығындағы халықлардың, тарийхы хәм географиясы анық көрсетип жазылган.

Эйемги грек тарийхшылары Плиний Старший (23-73-жж)дың «Естественная история»сы Птолемей Клавдийдің (II әсир) «География» мийнети; Корнелия Тациттің «Летопись» и «Анна-лево»; Аммиан Марцеллиннің «Деяния» мийнетлери әйемги ата-бабалар өтмиши ҳаққында тарийхый дерек болып табылады.

Византия жазушысы Прокопия Кесарийский (490-562-жж)дың «Тарийх» мийнети, Константинополь патриархы Фотияның (IX әсир) шығармалары, Византия императоры Константин Багрянородный (905-959-жж)дың «Об управлении империей» мийнетинде орта әсирдеги Түркий қәуимлерден (печенег, болгар, хазар) мағлыұматлар берилген. Араб-парсы алымларының мийнетлери өткендеги ата-бабаларымыз ҳаққында баҳалы дереклер береді.

Араб саяхатшысы Ибн-Хордадбек (820-913)тиң «Книга путей и Государств» атамадағы мийнети Араб халифаты, Иран, Орта Азия, Хорезм, Кердер ұалаятының климаты, тили, тарийхы, үрип-әдеги, жоллары, сауда хәм салық төлеуи бойынша мағлыұматлар берилген.

Араб саяхатшысы Якубтың «Книга стран» (991 ж) мийнетинде Орта Азия, Аўғаныстан, Иран, Ирак еллери тарийхы өз сәулесин тапқан.

Бағдатлы саяхатшы Ибн-Фадлан 920-921 жыллары Орта-Азия, Хорезм, Кердер, Үстүрт, Башқұрт, Волга (Едил) бойларында болып, өзи көрген халық хәм көшпели қәуимлерди бақлап жазған еди. Орта әсирдеги халықлардың тарийхы бойынша саяхатшы Ал-Масуда (957 ж) Ибн Руста (X-әсир) мийнетлери тарийхый жазба дерек болып табылады.

Орта Азия тарийхы бойынша Ат-Табари, Ан-Наршахи (X әсир) мийнетлери бар.

Рус жылнамалары. Әйемги хәм орта әсирдеги славян қәуимлери, рус князлары хәм түркий қәуимлери тарийхы бойынша баҳалы дерек болып табылады. Рус жеринде жылнама жазушылар көп болған. Ең ески дерек «Повесть временных лет» (1377-ж.) рус монахы Лаврентий тәрәпинен жазылған, буннан басқа Ипатьевская летопись (XV әсир) бар. Бунда руслар тарийхшысы Нестор-биринши жылнама дәретиўшиниң мийнетлери орын алған. Бул, рус жылнамаларда орта әсирдеги «Черные клобуки»; Черные куманы, Половцы Печенеги, Тюрки, Гузы ҳ. т. б. ата-бабаларымыздың Киев Руси жерлеринде көшип-қонып тиришилиқ

еткени, биресе жаў, биресе туўысқан, биресе аўқам болганы туўралы дереклер көремиз.

XIX әсирде рус жылнамалары, тарийхый актлерди жәриялаў басланды. Рус тарийхшысы Н. М. Карамзин «История Государства российского» атамадағы көп томлық мийнетинде айырым хұжжетлер, жылнамаларды пүтин пайдаланған еди. Мыс.: «Троицкая летопись» атамадағы рус жылнамасы соң «изсиз» жоқ болганы мәлим.

І БӨЛІМ. ТУРАН ХӘМ АРАЛ АЙМАҒЫНДАҒЫ ЕН ӘЙЕМГИ ДӘУИРДЕГИ ҚӘУИМЛЕР ХӘМ ХАЛЫҚЛАР ХАҚҚЫНДА МАҒЛҰМАТЛАР

Авеста. Әйемги иран хәм индия қәуимлериниң «караматлы» жазулары хәм Зороастризм динине сыйынушылардың ыызамлар жыйнағы болды. Авеста илимге XVIII әсирде-француз тилинде жәрияланды. Әпсана бойынша Иран қәуими арасында Заратустра исимли руўханий-реформатор болған, ол қайырхымлық хәм жаўызлық қудайлары туўралы халыққа үгит айтқан, Зороастризмди, еллерге таратыўда 77-ж. өмир сүрген екен. Зороастризмге сыйынушылар дүньяда еки қудай: Ахура—Мазда (қайырхым хәм әдил) хәм Анхра-Майнью (жаўыз хәм өтирик) кең әлемде (космоста) үстемлик етеди, олардың қарама-қарсылығы себепли инсанның өмиринде хәртүрли ўақыялар болады деп түсинди. Зороастризм динине сыйынғанлар оттың жаныўына хұрмет; қарама-деп қарады. «Авеста» китабы бирнеше бөлимнен турады: «Яснада» қурбанлық беріў (жертво приношение), сыйынуў дәстүри айтылды. «Яшты» да хұрмет етиўи, мәртебелеў (восхваление) берилди. «Видевуат»та дәу-демонларға қарсылық ыызамы бар. «Виспратта» қудайға сыйынуў, уйыў дәстүри берилди. Яснада 17 қосық «Гаты» болып, бунда Зороастра пайғамбар ўәсиятлары текирарланады. Авеста—б. э. ш. I мыңыншы жылдың биринши ярымында дәрелген еди, бунда Иран хәм Индия қәуимлериниң хәрқыйлы руўхый исенимлери, дәстүр ырымлары, фольклоры хәм хәрқыйлы дәуирдин, әсирлердин таңбасы өз сәулесин тапты. Бул мийрас, Орта Азия, Хорезм, Иран, Индия халықларының ең әйемги руўхый мәдениаты бойынша тарийхый дерек болып табылады.

Авестаның гимни «Митре» де («ЯШТ») Орта Азия территориясына тийисли жерлер еске алынған еди. «Еллерде, жеңимпаз саркардалар бирнеше атланысларға шықты, ол жақта бийик таўлар етегинде жайлаўлар көп, шарўашылыққа жайлы, бул жақта терең көлге шекем кенислик бар, терең дәрьялар бар, сондай-ақ Герат, Мерв, Согд, Гава хәм Хорезм (Қошризем)» деп көрсетил-

ди. «Қошризем» сөзи бизиңше «Қаир-жер» мәнисте ямаса Хорезм, Қара-сын арқадағы адам мәнисин бериуи мүмкин. Шайыр Д. Айтмуратов «Хорезм» сөзин қарабаслы ямаса қара айдарлы мәнисте деп жазды.

Махабхарата Б. э. ш. II мыңыншы жылдың ярымында арқабатыс Индия қәуимлери хәм халықлары арасында эпикалық шығарма болған. «Уллы Бхарата ҳаққында әпсаналар жыйнағы» қәлиппести. Индияда ең әйемги ҳасылзада-патшалар, қудайлар ҳаққында Легенда хәм әпсаналар жүдә көп еди, бундағы сюжет хәм образлар, батырлар тулғасы, келбети қонсылас халықлардың әдебияты, фольклоры хәм жазба дереклерине араласып кетти. Индия әпсаналары, Махабхаратадағы көшпели, сюжетлерди Монголиядан Арал теңизине шекем, Тибеттен Хорезмге шекемги руұхый мийрасларда өз сәўлесин тапқаны мәлим.

Махабхаратада философиялық-этникалық ойлар, жәмийетлик сиясий қурылыслар, әскерий ислер, халықтың ырым-дәстүрлери, космологиялық инанымлар ҳ. т. басқалар өз сәўлесин тапты.

Махабхаратада әйемги саклар, тохарлар ҳаққында, олардың Индия жеринде саўда ислери менен келгени туўралы, салық төлегени жазылды. «Махабхарата»ның № 47-бөлиминде «Дурьодхана айтты: ... мен көрдим, сол жақта еки хәм үш көзли хәм маңлайында бир көзли адамлар бар, олар Тюрбан кийимли, турақлы мекән жайы болмайды, олар патша Юдхистхирге жарқыраған алтынларды салық сыпатында әкеледи. Олар жүнли кийимлер, парша жипек таўарлар, ҳасыл таслар әкелди. Бул мийрас «Махабхаратада» ҳәр қыйлы қәуимлердин атамалары: Хун, Шак, Харахун, Тохар, Тухкара, Сак атамаларының ушырасыўы бул Хорезм, Туран халықларының Индия менен б. э. ш. II—I мың жыл бурынғы байланыслар болғанынан жазба дереклер мағлыұмат береді. Этнограф Л. С. Толстова Қубла Арал халықларының Алдыңғы Азия, Кавказ хәм Индия жерлери менен әйемги байланыслары болғанын фольклорлық дереклерде изертлегени мәлим. Қарақалпақ дәстаны «Шарьярда» тас адамлардың тирилип сөйлеуи, суў астында жас нәрестелердин жасауы хәм т. б. сюжетлер Махабхарата дәстанларындағы сюжетлер менен үнлесекени анық. Қарақалпақ қызларының мурынға әребек салыў дәстүри Арал-Индия арасында ең әйемги байланысларды, ҳаяллардың безениў—зергерлик буйымларындағы улыұмалық барын көремиз.

Эсхил — атақлы әйемги грек драматурги, ол б. э. ш. 525-456-жыллары бай семьядан шыққан еди. Эсхил—«Трагедияның атасы» деген титульға ийе. Ол «Персиялылар» атамадағы трагедиясында, бул сахнаға б. э. ш. 472-жыл қойылды, грек-персия урысларындағы өз елиниң қаҳарманлығы, теңиздеги ерликлери ҳаққында өз сәўлесин тапты. Эсхил шығармасында грек-персия

урысындағы жас бактриялы жаўынгерлерди еслеп өтеди. (Эсхил. Трагедия. Перевод с древнегреческого Г. Анта М. 1971. с. 100).

Геродот—әйемги грек тарийхшысы, ол б. э. ш. 490—425-жыллары жасады. Ол Галекарнастан Афинаға келип жасады, көп саияхатларда болды, көплеген аңызлар, гүрриңлер жыйнады. Ол «Тарийх» китабында б. э. ш. 500—449-жылларғы грек-персия урысларын жазды. Геродотты «Тарийхтың атасы» депте атайды. Оның мийнетинде Ахеминидлер патшалығы, скифлер, сак-массагетлер, олардың тарийхы хәм этнографиясы бойынша дереклер жазылды. Ол жыйнаған мағлыұматлары анықпа яки исенимсизбе, оларға сын көз бенен қараған еди. «Правда ли это, я не знаю, не что говорят, (персы) то и пишу» деп жазды Геродот. Тарийхтың «Қлио»—биринши китабында (73-бет).

Скиф—көшпелилер қозғалаң таўып, олар Мидия жерине мекән басты, оларға мидиялылар ҳәкими Хиак Сар жақсы қабыл етип, ғамқорлық етти, скифлердин балаларын оқытыўға, оқжайдан шебер мерген болыў сырларына үйретти., бул қәуимлер Кир патшаға бағынған соң, ол массагетлерди бағындырыўды әрман етти. Айтыўға қарағанда, массагетлер үлкен хәм күшли қәуимлер, олар шығыс тәрепте, Аракс дәрьяның арғы жағында, исседонлар бетте жасайды. Гейпара пикирлерде массагетлер—скифлердин қәуими. (Геродоттың массагетлер ҳаққында тарийхшы И. В. Пьников «Массагеты Геродота») —ВДИ. 1975, № 2 с. 46—70) атамадағы мийнетинде толық анализ етилген.

Еврипид—әйемги грек шайыры, ол б. э. ш. 484-жыл туўылған. Оның «ВАКХАНКИ» атамадағы трагедиясында б. э. ш. V—IV-әсирлерде Бактрия патшалығы ҳаққында греклерде мағлыұмат билгенин көремиз. «Отлы оқжайлар Бактрия дийўалларын хәм мидияларға» (Соженные полдневными лучами, и стены Бактрий, и у мидян) деген поэтикалық қатарлар Еврипидте өз сәўлесин тапты.

Ктесий—әйемги грек тарийхшысы, ол б. э. ш. V—IV-әсирде жасады, врачлар семьясынан шыққан еди. Ол «Персия тарийхы», «Индияны тәрийплеў», «Азиатлардың салықлары ҳаққында» ҳ. т. б. мийнетлер доретти. Ктесий мийнетлеринде Туран хәм Иран жерлериндеги ҳәрқыйлы қәуимлер еслеп өтилди. Бактрия, Хорамней, Парфян, Баркан, Гиркан, Сақ, дербик, дирбей, каспий, Тапир ҳ. т. б.

Ксенофонт—афиналы жазыўшы, тарийхшы хәм әскер басы, ол б. э. ш. 445—354-жыллары жасады. Ксенофонт б. э. ш. 401-жыл персия патшалығына қарсы атланысқа қатнасты. Оның «Анабасис» атамадағы мийнетинде грек-персия урыслары сүўретленди, бунда бактрия, саклар бир-биринен ғәрезсиз қәуимлер екени көрсетилди.

Аристотель—әйемги грек алымы, философ, ол б. э. ш. 384—322-жыллары жасады, ол Платонның шәкірти, әскер басы Александр Македонскийдің тәрбияшысы, ақылгөйи болды. Аристотель Логика, физика, биология, тарих, этика х. т. басқа пәнлерден трактаттар жазды. Аристотель мийнетінде Парнас тауынан Тассид (Сыр) дәр्या басланады, ол МЕОТ көліне құяды деп жазды.

Арриан—әйемги грек тарихшысы хәм жазушы Квинт Эппия Флавия Аррианның «Поход Александра» (Зул Қарнайн, Икки—Шахлик) атамадағы мийнеті бар. Ол 90/95—175-жыллары жасады, әскерий іслерди, рим-грек тилин жақсы билди. «Анабасис Александра» китапта греклердің персия патшасы Дарийге қарсы атланысы жазылды. Бунда персия атлы әскерлері Александр әскерлерін көріп кейін қашты, олардың изинен греклер құуды, биразлары тутқын болып түсті. Дарийге жәрдемге индидлер, бактриялылар, согдиандар, сақлар—скиф құймлері келди. Олар Дарийдің аұқамлары еди. Сақлар көсемі Мавақ атлылар басшысы, ол оқжайдан шебер атушы мерген еди. Дарий әскерінде парфян, Гиркан, Тапурлар—буларды Хорезмлер хәкими Фратафян басқарды. Александр Дарий әскерлерін жеңди хәм ол Мидия жеріне барды, бул жерде 12 күн болды. Александр әскерлері менен Дарий изинен құуып, оны жарадар етті, ол ауырыудан қаза тапты. Александр Дарийдің денесін Персияға жиберди, оны патшалар қәбірстанына салтанатлы түрде жерлеуге бұйрық берди. Ол кең пейиллик етип өзинің душпанына өлгенде хұрмет көрсеткен еди. Аррианның китабында № 19, греклер «варвар»лардан көп хаяллар хәм балалар тутқын алды, Дарийдің гөззал хаялынан соңғы. Азиядағы гөззалардың бирден бири Роксана (Лучезарная, светлая) еди. Раушан менен Александр байланыс жасады, жақсы көріп, оны бенде қыз сыпатында емес, ал өзине ылайық хаял етип алмақшы болды. Оксиарт балаларының греклерде тутқында, қызы Роксананың Александр менен байланысы бар екенін еситип, оны Александрге қабыл етуге әпиу етип келди. Александр оны хұрмет пенен қабыл етті. Александр Согдиана жерлерін алған соң, Хориен тау етегиндеги (Байсун тау) варварларға атланыс жасады. Александр оларға Оксиартты сөйлесуіге жиберди, олар қорғанды греклерге тапсыруыын айтты. Александр 500 қалқанлы мәртлері менен Хориен қорғанына барды. Ол Хориеннің басшысы өз ерки менен қорғанды тапсырғаны ушын оны хұрмет етті:

Квинт Курций Руф—әйемги рим тарихшысы, ол 46-жыл Афинада қайтыс болды. Оның «История Александра Македонского» атамадағы мийнети бар. Бул латын тилинде, 10 китаптан ибарат, бунда б. э. ш I әсир б. э. I әсирдегі уақыялар дерек болып жазылды. Квинт Курций Руф мийнетінде Бактрия, Согдиана, Окс хәм Яксарт, хәрқыйлы құймлер, олар скифлердей талаушы

ықта, құраллы атланысларда болды,—деп бахалады Квинт Курций Руф. Персиялы Бесс—Артаксерс деген өзине скифлер хәм басқа халықларды жыйнап греклерге қарсы турды. Ол греклер менен қашып урысты, соң жеңилип ОКС дәр्याның арғы тәрепиндегі халықлар: Хорезмликлер, даклер, сақларға, жасырынды. Әбияты бойынша Бесс жауыз болып, мәс болып, вино ишип жататынын еди, ол бир күні виноның күши менен акинак (келте-мылш) пенен Мидеялы Кобар деген магияны (сыйқыршы) өлтируге умтылған еди, бирақ ол греклерге қашып паналады. Бесснің 8000 құраллы жауынгері бактриялылары болды. Олар ОКС дәрядан кеме арқалы өтип, соң олар қайықларды өртеп арғы жағада қалды. Александр әскерлері Бесстин отрядын құуып аннен жете алмай аштан шөп, балық жеген. Олар кейін қайтып юрга Бактрияға жеткен еди. Сол уақытлары Согдианада Спитамен басшылығында греклерге қарсы ғәрезсизлик урыслар болды. Спитамен хәм Бесс бир-бирине қарсы еди, Спитамен Бессти алдап қолға түсиреди, оны байлап Александрға тутып бермекші болды, Бессти атқа мингизип Александрға алып барды. Спитамен оны қорлап, кийимлерін шешип, шынжырда байлап парған еди. Александр Спитаменди хызметі ушын мақтады, ол Бессти Дарийдің туысқаны Оксафқа берди, ол Александрдың жанын қорғаушы хызметтегі батыр еди. Персиялылар (Варварлар) Бесстин қулақ хәм мурнын кесип, крестке байлап, мергенлер оқ жай менен атып, денесін қусқа жегізбей көп уақыт қорлап қойуы Александр бұйырды. Ол Бессти өлтируді сол жерде, ол Дарийди өлтирген жерде орынлауды бұйырды. Спитамен кейнінен Александрға қарсы урыс алып барды, ол Мараканда, соң Бактрияда қашып жүріп урысты. (Бактры—бул Бухара болуы керек).

Александр әскерлері Бухара жеріне келген, олар ОКС дәр्याның ылай суынан хәм патаслығынан ишиуге қорыққан, греклер қудық қазуға киристи. Таза суу булағы патша турған отау ишпен шыққан, бул қудайдың жиберген сауғасы еди. ОКС дәрядан өтип греклер Маргиана қалаға келди. Греклердің тау басындағы қорғанды алыуы жүдә қыйын болды. Қорғанда согды көсемі Аримаз болды. Ол «Александрдың ушыуға шамасы жетпейме»—деп кек етип греклерге бақырған еди. Патша бул сөзди еситип; варварлардың күлкили, ызалы сөзіне қатты қапа болды хәм «Македондылар ушыуғада уқыплы» деп оларға қарсы әскерий сумлыққа өтті. Патшаның бұйрығы менен 300 батыр, шыққан жигитлер қойларды тау басындағы қорғанға айдады, олар темир илгеклер, қазық хәм жиплер алып тауға өрмелеуге түнде киристи. Таң алдында Аримаз грек жауынгерлерінің тауға өрмелеп, қорғанды басып алыуға келгенін сезді, оларға қарсы турмады, ол Александрға өз ерки менен бағынды, сол ушын қар

тайган Артабаз өз жеринде аман қалды. Александрға қарсы бастарийлар хәм 800 атлы массагетлер урысқан еди, ал Хорезмилер басшысы Александрға келип, олар бағынышлы екенін айтты. Скифлер көсемиде грек патшасына келип, дослық хәм туысқанлық үшін өз қызын беріуге тилек билдирди.

Диодор Сицилийский—әйемги грек тарихшысы, ол б. э. п. 90-21-жыллары Римде жасады, Азия хәм Европаны саяхат жасады, оның «Тарихый кітапханалар» атамдағы мийнети бар. Бул «Всемирная история» болып 40 кітаптан турады, бунда Шығыс тарихынан дереклер бар. Александрдан бұрын ассириялы Нин Азияны өзине бағындыруға жүдә әрман етти. (Подчинить себе всю Азию) ол дәслеп дербик, карман, Хоромни (Хорезмли) боркания, пафянларды өзине бағындыруға хәреке етти. Нин Бактрияда Семирамидаға үйленди. Бухара (Бактр) қаласында ОКСиарт патша еди, ол 400 мың әскерге ийе болды. Нин Бактерияның байлығын, алтын хәм гүмислерин басып алды, соң Индияға атланысқа таярланды. Александр 12 жыл ишинде Европаның ярымын хәм Барлық Азия жерин басып алды. О. Тарканияға келгенде амазонок патшасы келди. Фалестрида сулы хәм физикалық жақтан әжайып ҳаял еди. Ол 300 амазонк менен келип құпия сырын айтты: «Она ответила, что желает иметь ребенка. Александр пришел в восторг, принял царицу, проведя с ней 30 дней, отпустил домой с богатыми дарами». Александр скифлердин изи менен атланысқа шықты, сонда қозғалаң тапқан. Согдиялыдан 120 мың адам өлтирилген еди. Александр Азияның варварларының сулыұ қызларынан үйленіуге досларына усыныс еткен, туысқанлық байланысқа нийет етти.

Помпей Трог хәм Юстин—Рим тарихшысы Помпей Трог б. э. ш. I әсир—б. э. I әсирде жасады, оның «Филипп тарихы» деген мийнети 44 кітаптан ибарат еди. Бунда Ассирияның легендарлы патшасы Нин хәм оның сулыұ ҳаялы Семирамидадан баслап рим императоры Августқа шекемги тарихый дереклер жазылды. Помпей Трогтың мийнетин рим тарихшысы Марка Юниан Юстин (б. э.ш. 2-3 әсиринде) қайта толықтырып жазды. «Нин патша қонсыларына тиймей, ұзақ елдерди басып алыу, сол арқалы өзине Даңқ шығаруға жүдә хәуес еди. Ол бирнеше атланыста соң шығыстың көпшилиқ халқын бағындырды. Ассирия патшасы Ниннің ең соңғы урысы бактрия патшасы Зороастра пайғамбар арасында болды. Персиялылар сыйқырлық (магия) етип, өзиде өлген еди, оның ҳаялы Семирамида хәм баласы патшалыққа ийелик етти.

Плутарх—әйемги грек жазыушысы, тарихшы хәм философ ол б. э. 46—127 жыллары өмир сүрди. Афинада хұрметли гражданин болды, ол философ моралист болып, ески рухларды мәртебеледи. Ол биографиялық шығармалар дәретти. Оның «Парал

ельные жизни описания» мийнетинде Александр М. хәм Юлий Цезарьды бир-бирине тең қойды. Ол жазды «Мы пишем не историю, а жизне описание», деп оның мийнетинде Александр М. га кекке искерлиги, айрықшалығы бойынша тәриплеу берилди. Плутарх Александр М. образын әдебий-көркем шығармада көрсетти. «Александр» кітабында «I... Я пишу не историю, а биографию; высокие и низкие качества не всегда обнаруживаются в деяниях славнейших»,—деп жазды Плутарх. Кітапта Александр М. дәрья бойындағы жергиликли халықтың турмыс қалпын үйренгенін, олар македонлар дәстурине қызыққаны жазылды. Александр бұйрығы менен 30 мың балалар грек тилин, македон құралынан пайдаланыу өнерин үйренген еди. Ол Роксананы сүйип қалған соң гөззал қызға ашық болып үйленген еди.

Страбон—әйемги грек географы хәм тарихшы, ол б. э. ш. (64-63-жыл—б. э. 23-24-жыл) Киши Азияның Понти қаласында жасады. Оның «География» мийнети тарих-география илими үшін үлкен үлес болды. (Страбон. География. М. 1964). Страбонның географиясында ОКС дәрья жүдә үлкен екені, бунда индия саудагерлері кеме арқалы жүзип Гиркан теңизине шығанды, әйемги авторлар ОКСи еслеп жазбады,—деп көрсетилди. Кітапта «Большинство скифов, начиная от Каспийского моря, называются даями, племена, живущие восточнее последних, носят названия массагетов и саков, прочих же называют общим именем Скифов, но у каждого племени есть свое особое имя». Олардың бәри көшпелілер, бунда асины, пасианы, тохтары, сакаравлы (Шах—Қарабақ—Эли) олар бир ұалаяттан екінші жерге Иаксарт (Сыр дәрья) арғы тәрпиндеги сақлар, согдианлар менен қатар жасайды. Көшпелілер бир-бирине топылып, соң өз-ара колісімге келип жасайды,—деп жазды Страбон. Страбон мийнетиінде персия патшасы Кир сақ елине атланыс жасағаны, соң ол массагетлилерге қарсы турды, сонда олардың урыста ерліктері әжайып екені жазылды. Массагетлерде хәрбир еркек тек бир ҳаялға үйленеди, бирақ айырымлары басқаның ҳаялына көз таслайды, бул үшін ол арбаға оқ-жай жарақты илдирип белги беріу керек...

Олар жүдә кексе адам өлсе хұрмет еткен, оның гөшин майдалап қой гөшине араластырып ауыз тийген, ал ауырып өлгенлерди таза емес деп хайуан-ийтке жеуге таслаған. Географиялық (КН II. VIII № 7) тарауында массагетлер атауларда жасайды, олар дән, болмаса тамыр хәм жабайы өсимликлер жемисін жейди, батпақты жердегилер балық хәм тюленди жейди, олар қойлардың жүнин хәм сүтин пайдаланыуды, олар шын мәнісінде басқаларға хәк кеуіл хәм алдаушылықты билмейди. Кітапта, массагетлер хәм сақлар топарына аттаси хәм хорасмий қосылады, олар арасында Спитамен жасырынған еди. Массагетлер

ОКС дәрәя бойында жасайды, ал Иаксарт дәрәя бойында саңлар жасайды, -бул мениң саңлар ҳаққында мағлыұматым дейди Страбон. Оның мийнетинде Бактры қаласын Зариаспа дейди сондай-ақ ОКС дәрәя бойында Дараспа қаласы болғаны айтылады. (Қараңыз: Шарьярда Дарапша патша ҳаққында). Греклер Бактрия, Согдиана ҳәм Маргианада 8 қаланы—Александрия құрды. Александр бийик жартас тау төбесиндеги Сисимитры қорған-бекинисте Роксана—Оксиарт қызына үйленип, әжайып той берди.

ПОЛИБИЙ — әйемги грек тарийхшысы, ол б.э.ш. 201 — 120 жыллары жасады, оның «История» кітабы 40 томнан ибарат бунда азы кем Орта Азияға байланыслы дереклер бар. «Парфия патшасы Артабан Ол Арсак VI ўақтында селевкидлер мәмлкетиниң патшасы Антиох III/ Мидия ҳәм басқа жерлерди басып алып, ол шығыс еллерге б.э.ш. 212 — 205-жыллары топылыс жасағаны мийнетте еске алынды.» Антиох Парфия Бактрияны бағындырған соң Индия жерлерине атланыс жасады. Парфиялылар селевкид әскерлери келетуғын саҳрадағы қудықларды көмди, бирақ Антиохтың мыңлаған атлылары қыйыншылыққа шыдам берди, олар саҳрадан өтип Гирканияға жеткен еди. Антиох әскерлери Тамбрақ (Там-Барақ) бекиниске шекем келди, бул жерде патшаның сарайы болды. Олар Сиринк, Тамбарақ бекинисине Артек дәрәя бойына жетти. Полибий мийнетинде «Апасиак живут между Оксом и Танандом» деп көрсетилген. Олар Әмиў дәрәя бойындағы ертедеги бабаларымыз болып табылды. Ол ОКС дәрәя Гиркантизине қуяды, Танаид МЕОТИД көлге қуяды деп жазды.

ПЛИНИЙ—б.э. I әсирде, 79 жылы Помпей қаласында жер силкиниў ўақтында қайтыс болды, ол «Естественная история» компилятивлик энциклопедиялық 37 томлық мийнет қалдырды. (Древние авторы о средней Азии. Ташкент, 1940; с. 84 — 86) кітапта «42. Оксарт и ОКС текут из согдийских местностей по скифским пустыням и впадают в скифский залив» деп көрсетилди. Плиний мийнетинде Кавказ ҳәм Бактрия аралығында ҳәр қыйлы қәуимлер жасағаны көрсетилди. Оркаин; Коммор; Бердрик; Гармото-трап, Цитомар, Команы, Мурра, Зиары, Мандруаны, Бактриядан соң Хоразмий, Гандары, Парикане, Саранги, Аразмы, Моратианцы, Арсы, Гелы, Кадусия, Матианцы, Дербик, алоакс көли бойында Сирматы, Окситаги, Моки, Батени, Сарапары деп жазды. Кітапта «VI, 17. По ту сторону Яксарта живут скифские племена. Персы называют их сагама (сакама), древние же аромийцами. Скифы же сами называют персов Хоразарами. Плиний мийнетинде саги, массагети, дай, астаки, камаки, эвхаты, Котнеры, Кардух, Псаки, Аримаспы, анракаты, Хроазы, Этап ҳәм басқада көшпелилер исмин көремиз.

Корнелии Тацит—атақлы рим тарийхшысы, ол 58-117-жыллары жасады, оның «История» ҳәм «Анналы» деген мийнетлери бар. Тациттиң «Анналы» мийнетлеринде (кн. VI. 34.) Хорезм шахы Фарасман Аршахид Артабан баласы Ородты урысқа шақырды, оның жақсы атлары болса, Фарасманда жақсы пияда әскерлери болды. /Хорезмли патша Фарасман Александрға өзиниң хызметке таяр экенин билдиргени ҳаққында б. э. 4 әсирдеги «Жол дәптер» (авторы белгисиз) де, белгили еди/.

ИОСИФ ФЛАВИЙ—Иерусалимли еврей 37-100 жыллары жасады. Оның «Иудейская война» мийнетинде «Алан» қәуимлерискифлер Танаид ҳәм Мэотид көли бойында жасайды деп көрсетилди. Бунда көшпели сақ ҳәм дай қәуимлери парфян патшалығына қәуип туўдырғаны еслеп өтилди.

КЛИМЕНТ АЛЕКСАНДРСКИЙ — б. э. 2 әсирде жасаған рим (Христиан) жазыўшысы, оның шығармасында сақ ҳаяллары атлы шауып княтырып, артқа қайырылып оқ-жай ататуғын мергенлиги ерлерге тән экени жазылған еди.

ПОЛИЕН. Македонлы әскерий қәнигелиги, тарийхшы, ол 162-жылы рим императорына 900 түрли әскерий сумлық (хитрость) сырып жазып берди. Бунда Самирамида — патша ҳаялдың ерлердей ерлиги оның шығыста сақлар арқада согд халқына шекемги жерлерди бағындырғаны көрсетилди. Кітапта, Дарий — персия әскерлерине қарсы Сирактын ҳәрекетлери жазылды. Сирак персия әскерлерин жети күн суўсыз саҳрада алып жүрген, олар қус ушнайтуғын яки ҳайўанлар көринбейтуғын саҳрада адасып, шөлленшилық ҳәм суўсызлықтан қырылған еди, аз сандағы әскерлер Бактры дәрәясына зорға жеткен, Сирак мәртлик пенен қаза тапқан еди.

КЛАВДИЙ ПТОЛЕМЕЙ — әйемги грек алымы, ол 168-жылы қайтыс болған, оның «Математика, астрономия» мәселеде, кітаплары болды, Птолемейдиң мийнетлеринде Согдиана, ОКС, Бактриян, Скиф, Яксарт, Мараканда ҳәм басқалар көрсетилди. Оның «Географиясында Кушан патшалығы бойынша дереклер бар. Географияда «По ОКСу расположены города ОКС, Харакарта, Зариаспа, Хоана, Суратана, Фратура, по другим рекам-Галикодра, Хомара, Курианда, Астакана, Каварек, Бактрия, Мараканда», ҳәм басқалар көрсетилген еди. Птолемей еслеген Оксиан көли Арал теңизи болса итимал.

АММИАН МАРЦЕЛЛИН — рим тарийхшысы: ол б. э. 300 — 400 жыллары жасады, оның «Деяния» атамада 31 кітабы бар, бунда Азия, Бактрия, Орта Азия тарийхына дереклер жазылды. Ол б. э. 4 — 5 әсирдеги **ХИОНИТ** қәуимлерин еслеп жазды. Хионитлер Орта Азиядағы иран тиллес қәуимлер болды, оларда Кидарилер менен шатастырыў дереклерде орын алады. Б. э. 346.

147 жылы сасанид патшасы Шапур II уақытында **ХИОНИТ** хөм есен (сусены) оның шығыс шеғарасында қәуип туұдырған еди. Евсены, Күсены, Кушанлар болса керек. Хионитлердің жерлеу дәстүрінде патша баласы урыста өлген соң оны өртеп, күлин ыдысқа салып елине алып кеткени этнографиялық дерек сыпатында белгилі. Хионитлерде өлини өртеу дәстүрлі Хорезм хөм Тажикстанда орын алғаны анық.

ОКСИЙСК көли тәрәпте бирнеше қалалар: **Дрепсе (Андераб—Дарапша Шәрьярда бар)**—Астакан Хатрахарта, Балх х. т. б. еске алынған еди.

ЕВСЕВИЙ — Палестиналы епископ, ол 340-жылы өлген, оның «Хроника» мийнетинде массагетлер кексе адамды жейди, ал **Гирканы** ғарры адамды қус хөм ийтке таслайды деп жазды.

Буннан басқа, Орта Азия халықларының тарихы бойынша археологиялық қазыуда табылған әйемги аремейше, әйемги Хорезмше, Согды жазыулары, грек-римше алфавиттеги жазыулары теңгелерде белгилі. Кушан патшалығы дәуіріндеги будда естеликлерде дийуалда, гүзелерде тастағы хөм металдағы жазыулар әйемги Хорезм шахлар жазыуы (б. э. ш. V—II әсирлер) Қарақалпақстан жеринен табылып атыр.

Әйемги хорезм жазыулары. Қарақалпақстан жеринде әйемги хорезм жазыулары археологиялық изертлеу нәтижесинде көптеп табылды. Археолог С. П. Толстов, В. Н. Ягодин, А. В. Гудкова, М. Мәмбетуллаев хөм басқалардың хорезм қорған-қалаларын қазыу уақытында гүзе, тас, сүйек металл, тери, алебастр, ағаш хөм басқаға қара сыяда жазылған ески аремейше-хорезмше жазыулар табылды. Хәзирги мәлим болған, ески хорезм жазыулары Ысық қорғанында, Айбүйир қала яки Жампық қалада, Қойқырылған қала, Бурлы қала, Гяур қала — III, Құмбыз төбеде, Якка Парсанда, Аяз-қала — I жазыулар бары анықланды. Әсиресе Қой қырылған қалада Хорезм шахлардың архиви болғаны табылды. Төк қала оссуариядағы жазыулар әйемги Кердер (Дарсан) отырықшылардың мәдений мйрасы, рухый турмысынан дерек береді. Қарақалпақстанда, Төк-қала хөм Топырақ қалада табылған әйемги Хорезм жазыуларын археолог С. П. Толстов хөм В. А. Лившиц русша алфавитке аударды, бул 8 әсирлерге тийисли дереклер екени анықланды. (С. П. Толстов, В. А. Лившиц Датированные надписи на Хорезмских оссуариях с городища Төк-қала — Советская этнография; 1964, №2). Археолог М. Мәмбетуллаевтың Айбүйир қаладан табылған Хумдағы ески хорезм жазыуы б. э. ш. 5-әсирге тийисли екенин иранис-тилши В. А. Лившицте шамалады. (ВКФ, 1979, №1). Б. э. ш. 5-әсирде «Авестада» Хорасмий атамасын еске алыуы, бул үлкеде хорезм патшалығы, өз алдына мәмлекетлик болғанына дерек береді. Б. э. ш. 4-әсирде

Хорезм ели Фарасман патша уақытында бийғәрез ел болғаны, грек тарихшысы Арриан мийнетинде еслеп өтилди. Б. э. ш. 2-әсирде Хорезм шахлар өз алдына теңге шығарған еди. Хорезмшилердин сүние теңгесинде Хорезм тамғасы, атлы хөм грекше хәрип болды. Хорезм теңгелери б. э. ш. II әсирге тийисли еди. Археология СССР Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. М. 1985. 335 бет; Вайнберг Б. И. Монеты Древнего Хорезма. М. 1977 с. 50—51). Солай етип, әйемги хорезм жазыулары б. э. ш. 5 — әсирден баслап 8-әсирге шекем өмир сүрди. Әйемги Хорезм жазыуы, тили шығыс Иран тиллер тармағына киреди. Келешекте «Свод памятников Хорезмийской письменности» баспадан китап болып шығуы керек. (Археология СССР, М. 1985. 336 — 337)

СОГД (СОГДИАНА) жазыулары. Орайлық Азияның жүреги болған Согдиана жерлерине Зарафшан, Бухара, Самарқанд, хөм Қашқадарья киреди. Согдиана хәққында жазба дереклер жүдә көп. Авестада «Михр-Яште» согды еске алынды. Бехустан тастағы жазыуда Согд еске алынды. Геродот «Согд» хәққында жазды. Қытай авторлары Согд хәққында еслеп жазды. Страбон «География» сында Согд көрсетилди, Согд елинин ең ири қаласы болды. Б. э. ш. VI — IV әсирлерге тийисли Афрасиаб хөм Ерқұрған естеликleri еди. Афрасиабтың көлеми 219 га жер. Ерқұрған б. э. ш. 6 — 4 әсирде бекинисли қорған болған еди. — (М. Туребеков Цитатель Ерқұрған — ИМКУ вып. 17. 1982). Согдиалылардың ең ески теңгелери б. э. ш. 3 — 2 әсирге тән, бунда грекше алфавит, соң согд легендасы болды.

Б. э. ш. III әсирде теңгеде Гиркода исми, согд алфавити көринди. Қашқадарья бойы Согдыларда б. э. III — IV әсирде теңгелер, сауда айланыста болды. Бухара — Согд мәдениаты туұралы О. И. Смирнова «Очерки из истории Согда (М. 1970). хөм «Сводный каталог согдийских монет» (М. 1981), Мийнетлерин көремиз. Академик Б. Гафуровтың «Таджики» мийнетинде (Душанбе. 1989, том 1, 317 бет) Бухарадағы саудада Согда патшасы Асвар теңгеси айланыста болғаны жазылды. . . 4 — 5-әсирде Бухара хәкими еки титуль, царь (хан) хөм государь (малик) деген ийе болды. Б. э. 8 әсирде Муг тауындағы Хайрабад ауылы қорғанда Согдий хужжетлери табылды. Бунда бирнеше ауыллар еслеп өтилген, мс. Заровад, Шав-кат (черный город), Хәзирги Шават х. т. б. Муг архиви Афрасиаб, Чаг, Уструшан хөм Ферғана қалаларында елшилик қатнасықлардан елеслер береді. (Б. Гафуров. Таджики. Душанбе. 1989 319 бет). Пенджикент қаласындағы цитателди қазыу уақытында (1965-жыл) Согд алфавитлери хум (гүзелер) дийуалында бары анықланды. Согда әлипбеси 23 хәриптен турады ал Берунийдің «Памятники минувших поколений» мийнетинде Согд жазыуының календары болғаны еслеп өтилди. Орайлық Тажик-

48640

станның Ягноб дәрәя бойындағы отырықшы, аз сандағы Ягноб халқының тили-шығыс иран тилинде согд алфавитинде еді. Согд жазыуындағы «Вессанта-ра-хжатики» шығарма буддалардың мийрасы еді. Бунда бир патшаның арман еткен баласы туылды, ол бала үлкейген соң сулыу қызға үйленді. Судашаннан еки бала болды, бир күни патша баласының айыбын тауып, оны шөлистанлы тауға қуып салады, сонда жигиттің хаялы хәм баласы изинен барады, олар өмирдің қыйыншылығын көреді, ең соңында Судашан елине келип әкесинің орнына тахтқа отырады. (Согдийский текст, французский перевод и словарь; 1946, Бертельс Е. Э. 1960. с. 69—71. Б. Гафуров. Таджики ки. 1. Д. 1987. 356—357 бетлер). Самарқандлы Согд отырықшылары Сиявуш легендар батыры еді. Согд халқы отқа буддаға х. т. б. сыйынған еді.

Әйемги армян дереклери. Агафангель—Агафан Гехое бул исимди «қайырлы хабар» (Добрый вестник) дейди. Оның «История Армения» кітабында Хосров (217—252) хәм Трдат (298—330) патшалардың Сасанид Арташир менен урыслары жазылды. Агафангельдің «Тарийх» мийнети б. э. V әсирде жазылған еді, бунда төмендегі сюжетлер орын алды. Сасанидлер, династиясының тийкарын салыушы Арташир урыслардың биринде Арташидлердің ең соңғы әулады — Артабанды өлтирген. Армян патшасы Хосров, ол Артабанның туысқаныда сатқынлық пенен өлтирилді. Арташир Хосров әуладың жоқ етиуге пәрман берди, бирақ Хосровтың баласы — Трдат аман қалған еді. Ол Арменияда Аршакид патшалығын қайта дүзди. б. э. III әсиринде Аршакидлердің үстемлиги Иранда тамам болды. «Тарийх» кітапта Орта Азияда Кушанлар жасағаны тууралы еске алынады.

ФАВСТОС БУЗАНД, ол «Армения тарийхы» кітапта б. э. 5 әсиринде жазды, бунда соңғы тарийх бөлиминде Хосрав Котака (332—338), ұақтында сасанид иранлары менен байланыслар өз сәулесин тапты. Бунда армян патшасы Аршак II (345—368) сасанид патшасының Шапур II ниң сарайына мийманға барғаны, сонда Аршактың қорғанда өлгени, бул арқалы Армения хәм Иран патшаларының өз-ара қатнасықлары тәрипленди. Кітапта армян—персия урысында Кушанлардың орны көрсетилди.

МОВСЕС ХОРЕНАЦИ — әйемги армян тарийхшысы, оның мийнети «Библия» дан соңғы қәдірли кітап болды. Ол 410 жылы Хорсав ауылында туылды оның «История Армении» мийнетинде армянлардың легендар бабасы — Хайкадан пайда болғаны жазылды. Армянлар библиядағы Яфеттен тараған, Яфет, ол Ноя пайғамбардың баласы еді.

ЕГИШЕ — армянның б. э. V әсирдегі белгили авторы, оның «О Вардане и войне армянской» мийнетинде армян хәм персия патшаларының урыслары өз сәулесин тапты.

ЛАЗАР ПАРПЕДИ — ол 443 жылы Парпи ауылында туылды, оның «История Армении и Послание к Ватану Мамиконяну» мийнетиінде армянлардың персиялылар менен урысы өз сәулесин тапты. Персиялылардың армянларды зорлап зорастризм динине айландыруу хәрекеті иске аспай қалды.

СГВСОС — Арменияның VII әсирдегі тарийхшысы, оның «История» кітабында византия-сасанид урыслары сәуленди. Сасанид патшасының Хосров II Апарвиз (590—628) басшылығында персия лашкерлери Константинопольға шекем барды. Император Ираклия (610—641) басшылығында Византия армиясы персиялыларды жеңди хәм Ктесифон қаласын ийеледи. Кітапта араб басқыншылары иран, армения жерлерин бағындырғаны жазылды.

АНАНИЯ ШИРАКАЦИ — армения географы, ол 7-әсирде «Ашхарацуйц» деген тарийхый география хәм картографияда мийрас қалдырды. Оның «Ашхарацуйц» картасында: эфталит, тохар, массагет, скиф, хәм басқада Орта Азия қәуимлери исми көрсетилди.

Орта Азия б. э. I әсиринде Парфия, Сасанид хәм Армения менен байланыслары болды, буның тарийхый дерегі сол жерлерде Кушан патшалығының теңгелери кең таралғанын көрсетеди. Қытай жылнамасында б. э. 147-жылы Кушан патшалығынан Қытайға көраматлы кітап «Амитаба — Сутра» (будда динине тийисли еді) алып барды. Азиялы алым будда кітапты қытай тилине аударды Арал, Сырдарья далаларында Түрки тиллес хионид, эфталит, кушан қәуимлери хәққында армян дереклерде сәуленіуі б. э. IV. әс. 70-жыллары орын алды. Армян хәм сирия дереклеринде эфталит қәуимлери христиан динин қабыл алғанын жазды. Сириялы патриарх Ава-1 б. э. 549-жыл Эфталитлерге — (Белые гунны) Ақхунларға елши жиберген, олар ОКС дарья хәм Бактрия жеринде мөкан еткен еді. Эфталитлер Армянларға әскерий жәрдем берген, олар Зороастризм динине қарсы гүрести. Сасанид патшасы Иездегери II (438—457) ұақтында эфталитлер хәм армянлар иран басқыншыларына қарсы гүрести. Сасанид патшасы Пероз (459—484) ұақтында эфталитлерге қарсы Пероз лашкерлери топылды. Византия дереклерде эфталитлерге қарсы Пероздың атланысы өз сәулесин тапты.

Солай етип, Орта Азия хәм Армения халықлары III—VII әсирлерде тарийхый байланысларда болды, олар сырт ел басқыншыларға бирликте әскерий аұқамлас болып гүрести.

Ерте дәуірдегі Түрк жазба естеликлері — әйемги түрк бабаларымыздың тасларға, соң қағазға жазылған мийраслары (V—XV) бойынша тилшилер, әдебиятшы хәм тарийхшылар изертлеп атыр. Әйемги түрклердің жазыуларың хрестоматия материал етип профессор С. Е Малов «Памятники древнетюрской письменности» тексты и материалы. (М. Л. 1951) атамада кітап етип

шығарды. Түрк жазыулары рунише уйғырша хәм арабша алфавитте жазылды. Бул мийраслар негизинен тарийхый-әдеби библиографиялық тиллес хактерге ийе болды.

Рунише жазыулар. Сибирь жерлеринде Енисей дәрья бойында Қулпы тасларда рунише жазыуларды XVIII әсирдеги илимпаз саяхатшылары тапты. Монголияның Орхон — дәрья бойында үлкен тасларда рунише жазыулар табылды. Солай етип, әййемги түрклер жасаған Орхон — Енисей аралығында олардың жазба мийраслары илимпазлар нәзерине миясар болды. Академик В. В. Радлов биринши болып Орхон дәрья бойында түрки жазыуларды оқыды. Бунда түрк қағаны Могиляк (734 жылы өлген) хәм тууысқаны Кюль-тегин (732 ж.) руұхларына жазылған естеликлер еди. Солай етип, эрамыздың 8-әсиринде көшпели қәуимлер тарийхынан жаңа дереклер ашылды. Бул дереклер түрклердің этнографиясы бойынша, әсиресе жерлеу дәстүринен дерек берди. Түрклердің тас балларын (каменные статуи) русса «каменные балбалы» (сын-тас) тас адамлар, «Шарьяр» дастанында сәулеленгени мәлим/қурыу дәстүр болған еди. Түрк ханы өлген уақытында, ол тири уақытында қанша душпан өлтирсе, оның қәбири қасына сонша сын-тас (Балбал) көмип қойған еди. Бул өлген хан о дүньяда өзиниң қулын басқаратуғын рухый ырым етип келген еди. Әййемги түрк жазыулары Сибирь хәм Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан жерлеринде: Онгин, Селенга, Талас дәрья бойларында Бурятия, Венгрия хәм Қытай Түркстанда табылды.

Кюль — тегин хұрметине жазыулар. Бунда тоғуз — оғуз қәуимлери, табғаш халқы, түрк халқы, Бумын — қаған, Истеме — қаған, оғуз-татар, қытай, татабайцы, табғаш ели, иль бильги — қаған, яғбу хәм шад титуллары ҳаққында мағлыұматлар бар. «Әййемги түрклер» тарийхы бойынша қәниге Л. Н. Гумилов китабында 713-жылы түрк қағанатлығы қарлуқларды бойсындырғаны жазылды. Проф. К. Мәмбетов «Ерте дәуірдің әдебий естеликлері» ата-мадағы мийнетинде (Нөкис, 1986) Қултегинниң рухына жазылған киши жазыуды қарақалпақша қаған еди. Бунда «Тәңирдей мәртебели жаралған, түрк Билке Қаған, мен Тахтқа отырдым, сөзимди еситинлер! ... отыз оғуз беклери, халқы бул сөзимди дыққат пенен тыңла!» деп жазылған.

ТОНЬЮКУН хұрметине естеликлер. Бул естелик жазыуды Тоньюкун билгиш табғаш халқында билим, мәдениет алғаны жазылған еди. Түрк халқы бурын табғаш елине бағынышлы болған, оларда өзиниң қағаны болмады, соң табғаштан бөлинип өзиниң қағанына ийе болды, бирақ олар және табғаш елине бағынды. Сөйтип, түрки халқы ғәрезлилер болып, әскерсиз, басшысыз ойда-қырда көшип-қоныш жасады. Билге Тоньюк өзін тархан деп, ол қонсылары табғаш, қотан, , оғуларға қарсы урыс ашты, қырғынға ушыратты. Сол уақытта оғулардан елшилер келди, олар тоғуз-

оғулар халқы қаған сайлады, оларда 3000 әскер болды. Олар арасында жауғершилиқ болды.

ПАЛКЕРЛИК КӨЗИ АШЫҚЛЫҚ китаптан паршалар. Қытай императоры ТЕНСИ азанда хәм кеште алтын тахта аман отыратанына қууанышлы еди. Князь /бий/дің ақтүйеси ақ бота тууды. Еркек түйелер мурындығыда алтыннан еди. Хаял өзиниң айнасын көлге түсирип алды. Ол азанда хәм кеште жылады. Бул жүдә жаман нәрсе. Көзи ашықлық китапта «бир жас жигит бүркит қуй-рығын тауып алғаны айтылады. Сол жигиттің қалыңлығы бақытлы болады, ол қус пәрин тағып жүреди». Көзи көр боталақ түйелер падасында анасын емиу ушын адасып жүреди. Түн жарымында емшек емиу жаман ырым деп жазды. Бир қой қорқып қашып қасқырға тап болғаны, ал бөри қойдың мәммесин сорып сүтин ишкен. Сөйтип, қой бөриге ана болып аман қалды. Бул жүдә жақсы нәрсе. Руний жазыуындағы палкерлик китапта «бир қумарпаз (асық ойынға) өзиниң улын хәм хаялын «атқа» тиккен, сөйтип утылған еди, оның хаялы хәм улы көп еди, ол және 90 қойды уттырған екен. Қара бүркиттің жазда қонар жери жасыл жартас, ал қыста қызыл жартасқа қонады, палкерлик китап барс жылы Тайгунтан жеринде Исиг — Санбун хәм Итачука ушын жазылған еди.

Уйғыр жазыулары. Орайлық Азияда, Қытай түркистанында хәм Гаңьсуу жеринде будда, христиан, манихей монастырлери хәм храмларда сақланған уйғырша жазыулар сақланды. Уйғырлардың скульптуралық естеликлери, көркем безениу затлары, портретлери бизге этнографиялық мағлыұмат береді. Әййемги уйғырлар искусствосы грек-бактрия патшалары мәдениаты менен байланысы бар, уйғырларда қытай мәдениаты пайда болды. Уйғырлар алфавитиниң тийкары согд алфавитинен пайда болды. Уйғырлардан жазыу Монгол-мангжурларға өткен еди. Шыңғыс хан (1155 — 1227) уақытында монғоллар өз қонсысы уйғырлардан төмен болған еди. Сонлықтан монғоллардың устазлары хәм чиновниклери түрк-уйғырлар болды. Шыңғыс ханның мөрлерин сақлауында уйғыр ташатун болды, ал оның балаларын уйғырлар, устазлар оқытқан еди. Түрклердің әдебий мийрасының бири «Покояная молитва Манихейцев» китапта уйғырша жазыуда төмендегише дереклер бар. «Бунда еки аяқлы адамға, төрт аяқлы хайуанға хәм ушатуғын тиришиликке (қусқа), жерде бауырлаушы тиришиликке, олардың үлкен хәм кишисине арналғаны жазылған еди. Бунда инсан қалбинде 4 мөр бар, бири Зерван қудайы, бул (Мухаббат), екінши белги — күн хәм ай қудайы, бул (Исеним), үшінши белги — қорқыныш қудайы, төртинши — хабаршылар — ақыллы билим таңбасы бар. Бул мийнетте Бетюрмиш — тархан исми көрсетилди.

ЮСУП — ХАС — ХАДЖИБ БАЛАСУГИНЛИНИН «КУТАДГУ БИЛИГ», бул китапта алым хәм данышпан Магин исми көрсетил-

ген еді, бул кітапты шығыс алымдары «Украшение правителей деп бағалады. Иран алымдары бұны «Наукой делается счастье», «книга советов царей» деп бағалады. Бул кітап Қашғарда жазылды хәм Богра хан Табғаш сарайына инам етилди. Кітапты жазғанға Юсупке патша тәрәпинен Хас — Хаджиб деген титул берилди. «Кутадгу — билиг» те қымбатлы 4 ғасыл зат берилди: әдалат (Справедливость), Дәулет (счастье), ақыл (ум), қәнәәт (довольство), хәрбір ғасыл затқа түркше ат берилди. 1. Справедливость Царь Солнце взшло, (Әдалат). 2. Счастьем полнолуние (Дәулет — Бахыт). 3. Ум полноразумный (Ақыл). 4. Благосостоянию в лекующий (Қәнәәт). Кітапта ең сүйикли зат — бул өмир деп көрсетилди. Түрклердің әдеп — икрамлығы, әдеп таныуы бойынша сөзлер бар. Мысалы: үйсиз адамнан өзінди ұзақта сақла. Адамның әдеп-икрамлығының бузылуына әкеледи, Юсуф Хас Хажибтің «Бахытқа баслаушы билим» (Наука быть счастливым) шығармасында нақыл — мақалға айланған нәсият сөзлер бар. «Еки нәрсе қартайтпайды адамды: бири құлқы, бири сөзи салмақы» (К. Мәмбетов). Ерте дәуірдің әдебиет естеликтері. (Нөкис, 1993; 151-бет). Бұннан басқа қарақалпақ фольклорында «Кутадгу билигте» ушырасқан нақыл, нәсиятнама сөзлер бар.

ӘБИУ АХМЕД ИБН МУХАММЕД ЮГНАКИЙдің «Хибат ул хакойик» (Хақықатлар сыйлығы) мийнети XII — XIII әсирдеги түрки халықлардың мәдениет мийрасы болып табылады, бул дидактикалық шығарма еді. Қазақ алымдары «Ахмед Махмуд улы Жүйнеки оның «Ақықат сыйы» кітабы» деп жазды. Бул шығарма «Ақықат сыйы» VIII әсирде жазылып, XI әсирде түрки араб — парсы халқына тараған еді. Кітапта, №55-поэтикалық қатарда «Сезимталлығы Аяздың дәл өзіннен асады», деген сөз бар. ақыл-исми Хорезм шахларда хызмет еткен батыр, соң хан болған, ақыллы, сыншыл, дилұар болды. Аяз — қала деген қорғанда бар. Аяз хан қаққында легендалар көп, және бир қосық қатарында «Зеректиги асып кеткен Аяздан, әдиллиги оны Наушарбан Жетерлик» деп көрсетилди. Қазақларда аңыз болған Аяз бий белгилі. Ал — Наушарбек — бул Хусрау патшаның лақабы (тахаллусы) еді. Ол VI әсирде Сасанидлер патшасы болды.

«КАМА СУТРА» — әйемги Индия халқының мәдениет естеликтерінің бири, бул V әсирде Ватсыярнан тәрәпинен жазылды. Бул кітапта пинхамы (интимлик) қатнастың мәдениеті бериледи. Бул кітап Дели, Рига қалаларында рус, англичан тилинде жәрияланды. «Қарақалпақстан муғаллими» журналында (№1, 1992ж.) «Камасутра» дан паршалар жәрияланды. Әйемги Индияда жас өспиримлерге тиришиликтің ажыралмас бөлегі болған пинхамы қатнасықлар, адамға тән болмаған қандайда бир уятлы емес, адамның болмысының айырылмас бөлегі сыпатында үйретіуге урынған еді. Себеби, мухаббат сезимлери, ләззет-бул бизлерге табият тәр-

әпинен бағышланған ең жоқарғы бахыт болып есапланады. Индия храмдары дийуалларында мынадай жазыулар бар. «Еркек-хәялдың ҳәкими, оның мухаббатының қулы, Кама сутра» яғный мухаббат, пинхамы қатнастарда болыудың тийкаргы мазмунларының бири демеклик. Камасутраны билиуде шексиз. Ватсыярнанның легендарлық «Камасутрасы» дүнья адамларына мухаббат искусствосының сыйқырлы сырларын ашып бермекте. Б. э. V әсиринде жасаған Ватсыярнан ышқы қатнасық, мухаббат психологиясын, этикасын, социаллық тәрәпинен толық беріуге еристи. «Камасутра» дағы мухаббат, искусство хәм илим қаққында тәриплеуді журналдан оқып алыу керек.

ОГУЗНАМА — түркий қәуимлеринин IX әсирдеги тарийхий-әдебий мийрасы, бул ауызша хәм жазба сақланған. Хийуа тарийхшысы Абулғазының /1603-1663/ тарийхий шығармасы «Шежирейи түрк» хәм «Түркменлер шежиресинде» Огуз хан қаққында легендалар бар. Проф. К. Мәмбетов «Огузнама» дәстаны IX-X әсирлерде пайда болған, бирақ жазба дерек болып XVII әсирде хатқа түскен дейди. /К. Мәмбетов. Ерте дәуірдеги қарақалпақ әдебияты. Нөкис, 1992, 60-66 бетлер/.

«ҚОРҚЫТАТА» кітабы — орта әсирдеги Огуз-печенег, қыпшақ қәуимлеринин эпикалық дәстанларының бири, бул VIII — XII әсирде Сырдерья бойында Огуз-печенег сельжук қәуимлери арасында пайда болған хәр қыйлы сюжетлер, қахарманлық ислер қаққында мағлыұмат береді. Қорқытата жырда огуз қәуимлеринин бирлиги болыу идея көрсетилди.

«БЕЙДОБОНЫҢ» Қалила хәм Димна кітабы б. э. III-IV әсиринде индиялық философ Бейдобо жазып оны ҳинд патшасы Дәбшалимге сауға еткен еді. Ҳиндлер бул мийрасты ақылдың гилти деп бағалады. Индилерден бул мийрас Иранларға тарады. 1991-жылы англишан тили бойынша қәниге Қәллибек Исмайллов «Қалила хәм Димнаны» қарақалпақ тилине дилмашлық етип, кітап шығарды. Проф. К. Мәмбетовтың пикири бойынша «Қалила хәм Димна» дағы айырым сюжетлер Беруний, Рабгузий мийнетлеринде хәм қарақалпақлардың фольклорында орын алған еді. Мысалы: «Қалила хәм Димна» дағы еки үйрек хәм құрбақа дос болады, гүзде олар жыллы жаққа ушып кетіуге таярланады. Еки үйрек шыбықты тислеп, құрбақа ортасынан тислеп аспанға ушады, көк аспанда құрбақа аузын ашып жерге қулап түседі. Бул сюжетлер шығыс шайырларының поэтикасында өз сәулесин тапты.

УН СУРУЛ МАОМИЙ ҚАЙҚАУЫСТЫҢ «Қабуснама мийрасы» — XI әсирде Парсы-тәжик тилинде жазылды, бул Қайқауыстың 63 жасқа шыққан соң перзентине қалдырған яднамасы еді. «Қабуснама» (1082-1083) қарақалпақ тилинде тилиши Қәллибек Исмайллов 1987, 1991-жыллары кітап етип шығарды. Кітап негизинен

жәмлеп мәжиліс өткерген еді. Ол Кутейба Согд жеріне кетіпті, Хорезмге келмейді сол үшін елде урыс ғалаұаты болмайды, хәмме бәхәргә шекем өмірдің шадлы қызығын көре берейік деп жалған мағлыұмат берді. Хәмме, ел басшылары араб басқыншылары Хорезмге келмейді дегенге исенип, урысқа таярлықсыз, күндегі пухара ислери менен, топылыс болады деген қәуіптен бийғәрез жасады. Көп ұақыт өтпей Хорезм шегарасында араблардың пайда болғаны, Кутейба Хазарасыпты ийелегені хәққында хабар Хорезм шахқа жеткен еді. Олар тез мәжиліс өткеріп, не илаж етемиз, арабларға қарсы урысқа таярмыз ба, урыс ашамыз ба яки бағынамыз ба деген саұалды көп тартысыпты, сол Хорезм шахтың ойласығында ел басшылары айтыпты, Арабларға қарсы гуресейік депті. Бирақ Хорезм шах айтыпты, мениңше оларға қарсы урысу керек емес, бизлер жүдә әззимиз, бизден ким күшли, сол батыр, бизлер оларға айтқан төлемін беріп қояйық деди. Олар айтты, бизің тәрәпиндегі Ал—Фил қалаға барып, бекинис жасап алды. Хорезм шах елінде үш қала бар, дөгерігінде үлкен қәндек қазылған, жүдә бекинисли еді. Ал—Фил қаласы жүдә бекинисли болған соң, Хорезмшах Орналасқан еді. /Город Ал—Фил—Самый украшенный из них, и Хорезмшах остановился в нем. Ат—Табари с. 134-бет/.

Кутейба қыс айында муздан өтіуге қорықтыма яки әскерден айырып қаламан деди ме, араблар дәрйадан өтпеди. Кутейба Хоразмшах пенен келисім дүзді, бунда 10 мың бас, манат хәм олжамал беріу, және иниси Хамжерд патшаға қарсы урысқа Хорезмлілерден әскерий күш беріуі тийіс болды. Кутейба шәртнамаға исенді, ол инисине көп күш беріп Хамжерд патша елине жиберді, ол Хорезмшах менен араз болған еді. /Хамжерд Браждовал с Хорезм шахом. Ат—Табари—135/. Кутейбаның сардар иниси Абдар рахман Хамжерд елине қылыш хәм от пенен барды, патшасын өлтирді, елді басып алды, сол жерден ол 4000 бенде құл менен Кутейбаға қайтып барды. Кутейба сарайдан хан тахтынан шығарып, майдандағы тутқынларға қарсы отырған еді. Ол Исламға бойсынбаған, Арабларды өлтирген Хорезмлі Жауынгерлердің оннан-мың, солдан-мың, артынан-мың құл-тутқынды басын шаптырды. Хорезмшахқа бойсынбағандарын тутып, буынға Қупия шәрт бойынша бенде етіп берді. Кутейба сол трагедиялы күні Фил қалада болды хәм Хорезмшахтан не қәлесе, шәртнама тийкарында бәрін алып Хазарасп бағдарға қайтып кетті. Бул хәққында Ка, б ал-Ашкариниң поэтикалық қатарлары бар: «Фил қаласы Кутейбаға, берді, өзінде не барын, бул хәқыйқатлық еді. Бурын бул қалаға, дүньяға мақтаншақлар, өзимшиллер умтылып еді. Шегара ұалаятта кимнің найзасы әззи болса, хеш нәрсеге ийе болмады, ким қорқақ болса, жүрегі жоқ, әззи болса оларға түнде-күнде қараңғы еді. Билсенізлер түрклердің тонаушылығын»

Мақтаншақлар көрпениң астына жасырынды, олар атқа миніп ел қорғамады, «өлгенлердің кестирмегенлер (необрезанные люди) қабиристаны қалды деп тәріпледі» /История Ат-табарий-Ташкент 1987. 135 б./.

Буннан көремиз, Әбиу Муслим Кутейбаның Хорезм жеріне бірінші атланысында көп 100 мың бас алды, ол Хорезмнен қайтып киятырып Самаркандты басып алды. /Ат-Табарийдың Тарийх» кітабында, 110 хижра жылы Ашрас бий Абдаллах Ас-Сулами-Хорасанның орынбасары (727-729жж) Мауераннахр жерлерінде исламды зорлап таратыу үшін Самаркандтың жыланға сыйыныушыларын /Зимиев Самарқандта) жазалауға көп хәрекет еткені тәріпленді. Ол дәрйаның ары тәрәпине Исламды енгізіуге әскерий күш жиберіп турды. Согды хәм Бухара жерінде түрклер, арабларға қарсы қатты қарсылық көрсетті. 728 жыллары түрклер арабларға қарсы урысты. Сонда Хосраз бий, Иездеджирда хәқанлар тәрәпинде болды. Кемержи қаласын араблар 58 күн камал етті, айтыуға қарағанда қорғандағылар өз түйесіне 35 күн суу бермеген екен. /Ат-Табари-217-бет/ «Араблар бәри, түрклер қой тәрізлі «сауаш, қорғаныу, камал болған еді. Олар арасында хеш қашан кітап болуы мүмкін емес еді. Қорғандағылар қойдың етін жеп, терисіне топырақ үйіп, қәндек басына тулп етіп қойған, бирақ Аллатала оларға қара булғлар жиберіп, дәрйа тасып, қәндеклер сууға толып, бәле қадаға ушырапты. Курдери тұрғынлары менен араб мусылманлары урысты хәм оларды жеңді. Курдериге түрклер жәрдем берген еді. Ашрастың мың атлысы түрклерді қуып салған хәм Курдер отырықшыларын жеңіп алды. Бул хәққында Арфаджа Ад-Дарими поэтикалық арнау жазды. «Бизлер «Мерв» лердің жәрдемсіз болдық, түрклерді Курдерлерден қуып салдық». «Тарийхтын» 126 хижрасында Насыр бий Саййар Ал-Лайси-Хорасанның сиясий искери, әскербасы, Самаркандтың орынбасары Хорасан хәм Балх орынбасары (наместник) ол Хорезмге хәкім етіп Абд Малик ибн Абдаллах ас Суламиди тастыйықлады, бул 734-744 жыллар еді, сол ұақытта Кердерлер журтында шынайы жауынлар бар деп жазылды. Солай етіп, «Тарийхы—ат—Табарий» ямаса «Тарийи аррусул—ва—л—Мулик ли—Әби Джафар Мұхаммед ибн Джариф ат Табарийдің мийнетлерінен Хорезм хәм Кердери уалаятының 8 әсірдегі сиясий турмысынан, социаллық жағдайынан дереклер табамыз. Әбиу Абдаллах Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Абдаллах ибн Ал-Хаммуди ал-Идрисиди «Нузхат—ал—мушт—фи—хтирак—ал-Афак атамалары, жети ықлымды тәріпплеу, Орта Азия, Сибирь» Афак атамадағы мийнегі хәққында. Бул географиялық шығармада жер-суу атамалары, жети ықлымды тәріпплеу, Орта Азия, Сибирь хәм Индия халқы Тарийхынан мағлыұматлар берилді. Ал Идриси (1100-1165) саяхатшы хәм географ болды. Ол өзінен бурын өткен саяхатшы хәм алымдардың мийнетлерін толықтырды.

Мей Ибн Хаукельдин (X ғәсир) «Китаб ал—Массалық ва-л-Мамалик» кітабында анықлық киргизди. Ол географ хәм алым Ал-Истахри менен саяхат уақытында ушырасқан, өзінниң мийнетиң парсы тилинде толықтырыуға жәрдем алған еди. Ал—Идрисидиң «География» лық мағлыұматында, Ферғана, Ахсикент, Узгенд, фараб хәм басқа қалалар тәрипленген еди.

Ибн—Ал—Кифтидің «Тарийх—Ал—Хукама» мийнети ҳаққында Египет тарийхшысы ҳәм мәмлекетлик искер Жамал—ад—дин Әбиүл—Хасан Әли ибн Иусуф Ибраҳым ибн Эбд ал—Вахид Аш—Шайбаны —Ал—Кифти /1172—1248/ жазған «Китаб ихбар—ал—улама би ахбар ал—хукама/ «Ознакомление ученых со сведениями о мудрецах» (ямаса) «Тарийх—ал—Мукама» История мудрецах» атамадағы мийнети бар. Бунда философ, врач, астроном, математик ҳ. т. б. әйемги грек, персия алымлары өмирбаяны ҳаққында сөз етилди.

Иакут Абу абдуллах Шихаб—ад—дин Иакуб ибн Абдаллах ар—руми ал—Хамави—Византиялы грек алымы библиограф, ол 1179—1229 жыллары жасады. Иакуттың «Иршад Ал—Ариб ила Марифат ал абид» /Ознакомление ученых со сведениями о мудрецах мийнетти жети томнан ибарат, бунда барлық мусулманлар дүньясындағы әдебиетші ғәм данышпанлардың өмір баяны берилген еди. Иакуттың «Иршад» кітабында Махмуд—ибн Ал—Азиз Ал—Ариди Абул—Касым, Ал Хорезмийдің, ол шығыстың нуры (Солнце Востока) деген титулға ийе данышпаны, оның дәуірінде Лексикология ғәм әдебиет, философия илиминий маманы ғаққында есеп жазылды. Хорезм шахларға хызмет еткен Аз—Замах шара—қызыл тилли ғәм кең ойлаушы, энциклопедист алым (1127) ғаққында Иакут кітабында жазылды. Мұхаммед Махмуд Ибн Арысланның «Хорезм тарийхы» (1016) мийнети бары кітапта көрсетилди. Буннан басқа Ахмед Ибн Мухаммед Абу—л—Хусайн Ас—Сухайли Ал—Хорезм (1027) Хорезмнің атақлы ұәзирі, сан—ұәзирі, сан—ұәзирі болғаны кітапта көрсетилди. Ахмед ибн Мухаммед Ас Сухайли 1013 жыл Хорезмнен Бағдат шәхәрге кетип, сол жақта мәңги пана тапты. Ол Хорезм шах Абул Аббаз Мамунға хызмет етуйін тәркі етті. Ирак ҳәкими Фахр Ал—Малик үлкен ҳүрмет көрсетти, ол өлген соң Ас—Сухайли Такрид уалаятының ҳәкими Гариб ибн Макна панасында болды. Кітапта Махмуд ибн Омар Аз—Замахшаридиң «Хорезмнің факримақтанышы» деген мийнети еске алынды.

Иакут ибн Абдаллах—ар— Руми Ал Хамави (1179—1229) дин Маджам-Ал—Булдан» /Словарь стран/ атлы мийнети ҳаққинда. Ғаиб еллардин сөзлигинде турк қўйимлари ҳаққинда тәрийплеу берилди: «Турк—булар тогуз гузлер елаты, олар Сын /Кытай/ Губбат, Хазладж, кимак, Гузз, Джигил, баджнак, башкиш, хуфшак Хирхиз, халыклары менең коңсылас деп көрсетилди. Турклердин

16 шәһәри бар, мусылманлар қаласы-Фараб. Тоғуз түрклердей
мәһнәли турмыста, олар кереге қурыўшы — отаўда /уй/ жасаўшы
адық. Башкиши — аўыл хәм қалада жасаўшылар. Түрклерден—
Қимақ патшасы 2 мыңға шамалас. қай қәўимли көшпели, жайлаў
ғәлел көшип қонады. Қимақ хәм қай қәўимниң жас қызлары шаш-
ларын ашық көрсетип жүреді. Тоғуз гуз елинде қатты суўық алты
айға шекем даўам етеди. Түрклерде сыйқырлы ғаўхартас бар, сол
жай тас. қараматы менен жаўын жаўғызады екен. «Қобланлы»
булт жай тас қаққында өз сәўлесин тапты. Тоғуз гузлер арғымақ
атларға хұрмет етеди, атларды жақсы күтеди. Оларды сыйқырлы
таслар қан ағыў (Крово течение) ды тоқтатады екен. Хирхис ели
қой, мал, ешкі, гөшин, тары, салы дәнинен азық етип жейди.
Хиркистан сыйынатуғын храмалары бар. Оларда қараңғыны жақ-
ты етеуғын ҳасыл таслар бар, түнде шамдай болып жанып тура-
ды. Харлуқ ели олар буршақ жейди, тарыдан ишимлиқ таярлай-
ды. Гөшти жүдә көп дузлар, қақ гөш етип жейди екен. Оларда
Храмалар бар, бунда бурынғы патшазадалардың тулғасы, сүўрет-
лери бар. Оларда қумар ойыны бар, қумарпаз ҳаялын, улы, қыз —
хәм анасын ойынға тигеди екен.

«Тарийхи — Мубарак Шах» мийнетте, Мухаммед Ибн Мансур
Мерверруди (XIII әс басы) шығармасында Тоғуз гуз ғалаятында
28 хәрип бар, бунда бейт төмендегисе:

Уәде берипсен, не үшін келмессен,
Сөзі жалғаны мениң билен күймессен,
Жүзін күн, шашын тун қара көрмессен,
Ышқында қарарсыз әй Ажаб бимассан.

Бул китапты түрклердин Иамак, қыргыз, чигил, ҳарлук, қинык, йагы, салук, огуз, қай, ура, кимақ, қарахазар, хыфчақ, бижанақ, қанлы, баргу, қийақ, салгур, байандур, байат, суйик, набагу хәм басқа қәуимлери көрсетилди.

Әбиұ бакир—Ал Шиблей Суфы Бағдат халифатында атақлы суфылардың бири, алым, данышпан, афоризм (қанатлы сөзлерге) шебер, саяхатшы—дәруиш инсан болды. Ол 861-945 жыллары жасады. Шыблей ата тарийхый әнгиме бойынша әулийе, көзи ашық адам болған. Ол Алла таланың ҳақ дийдарын көриўге ашық болған, сөйтип дуньяны гезген, қәлендерлик, дәруишлик сапарда болған екен. Әбиұ Бакир Аш-Шиблей шамамен 921-922 жыллары рум (Бағдаттан) шыққан саўда Кермене илесип Хорезмге, соң Кердерлер ўалаятына келген еди. Уанға илесип Хорезмге, соң Кердерлер ўалаятына келген еди. Омиўдәрьяның он тәрепиндеги Кердерлер отырықшыларына мусулманшылық ңызам ҳәм ҳуқықларын, дәстүрлерин үйреткен болса итимал. Ол үлкемизге қартайған шағында келген еди. Данышпан Зийад-дин Нахшабийдің «Тотынама» (1330 ж) шығармасында Шиблей ҳаққында еслеп жазылды. Ол қәлен

дер дәруиш дүньяның қызығынан безген, тек Аллаға ашық, құдайға құлшылық етиўди нийет еткен инсан, момын сыпатында болды. Аш-Шиблий тек дәруиш емес, ол суфизм идеясын елдерге таратыўшы еди. Оның әкеси Багдатта абырайлы адам, сарай данышпанларының бири еди. 9-11 әсирлерде Араб халифатында алымлар бир жерде турақлы жасап отырмаған еди. Олар ел, журт, шәхәрлер көриўге өзлери саяхатнама еткен, ал атақлы алымларды, мс.: Ал—Беруний, Ибн Сина хәм басқаларды мирәтнамалар арқалы илимий орайлар белгили медреселер шақыртқан еди. Соның бири, Әбиү Бакир Аш-Шиблий Суфы хожалығына қарамай хәтте қызы турмысқа шығайын деп атырса да, жаңа кийеу баласын көрмей, асығып Хорезмге баратуғын кәрўанға қосылып «барса келмес» қалаға сапар еткен еди. Қарақалпақ жерине Багдат шәхәрден келген уллы дәруиш, қәлендер Шиблий ата ашық хәм әўлийениң махбарасы Кегейли районы, Қуўаныш жарма каналдың сол тәрепинде құмлы жерде жайласқан. Шиблий атаның дүньяға көзқарасы философиялық пикирлери еле изертлениўи керек. (И. Юсупов Шиблий Ата ҳаққында—ҚҚстан жаслары. 1993, 11-сентябрь). Соны айтыўымыз керек, тарийхта 8 хәм 9 әсирде еки Шиблий белгили, бири әскер басы, екінсиси алым. Тарийхый дереклерде, 100 хижра жылы Аббасидлерди үгитлеу ушын он еки накиб ел аралап жиберилген, сонда Шибли ибн Тахман Әбиү Әлий Ал-Харава исмин көремиз. (История Ат-Тараби. Ташкент. «ФАН» 1987, 175 бет). Араб әскер басы Әбиү Муслим өзиниң лақабы Әбиү Әли Шибла ибн Тахмандв ләшкерлерге сардар етип жиберди. (История Ат-Табари. 330 бет). Олар Бухара Худатлар қорғанын басып алыўға келген еди. Бул 478 ж. еди. Дереклерде Шибли ибн Тахман 8 әсирде Бухара елине сардар болып келгени тарийхта белгили.

Хәким ата-Сулайман Бақырғанийдин «Хәким ата», «Дийўаны Бақырғаны» атамадағы мийнетлери XII әсирдеги түрки тиллес халықтың мәдений мийрасы, оның Сулайман Бақырғаний (1123-1186) дәретиўшилигинде «Ақыр заман», «Бийби Марьям. Қысса Ибраҳим хәлил хәм басқада мийнетлери белгили. Хәкимата ҳаққында профессорлар Қ. Мақсетов, К. Мәмбетовлардың мақалалары бар. (К. Мәмбетов Шығыс әдебияты тарийхы. Нөкис, 1993, 100 б). Қоңырат районының арқа—батыс жеринде «Хәким ата» қәбиристаны жайласқан, демек Хәким ата Сулайман Бақырғаний бизиң жерлесимиз.

Бурханат-дин работий Насрат-дин Рабғузидин «Қыссасул рабғузий» (Әўлийе—әнбия—пайғамбарлар ҳаққында гүрриңлер) мийнети (1311 ж) Хорезм алымларының мәдений мийрасларынан есапланады. Рабғузидиң «Қысса-сул-Анбия» китабы 72 қысса (гүрриң) ибарат болып, бунда ертедеги пайғамбарлар

Ибра, Муса, Салық, Нух, Яқып, Юсуф, Исмайыл, Даўыт, Сулайман, Юнус хәм басқалар өмиринен хикаятлар берилди. Рабғузидиң шығармасында Шақлы Искендер, ҳаким Лукман, Қызыр ата ҳаққында сюжетлер орын алды.

Суфы Аллияр—XVII әсирдеги Түркистан халықларында Суфизм тәдийматларының ири ўәкили болды, ол Самарқанд халқымының «мың» аўылында, соң Бухара шайхлары топарында жасады. Суфы Аллиярдың «Мурад—лу—арифин», «Тухфат—ул—талибин»; «Мас лак—ул—Муттихин», «Сабат—ул—ажизин» шығармаларды дәретти. Оның мийрасларын түрки мусылманлары сүйип оқыды, мешит-медреселерде жас моллалар ушын сабақлық болды.

Әбил Қасым Фердаўсин Тусидин «Шахнамасы» ҳаққында, бул мийрас 120 мың қосық қатарынан ибарат, 50 патшаның өмири баян етилген, Тәжик-парсы тилиндеги әжайып дәретпе еди. «Шахнама»ның айырым нуқсалары XIX әсирде қарақалпақ моллалары дилмашлық етип халыққа оқып, рухый азық берген еди. 30-жыллары Шахнаманың Сухраб дәстаны латын алған еди. («Мийнет әдебияты» журналда жәрияланды. Шахнамада Иран хәм Туран елиниң өтмиши көркем тәрипленгени анық, бул китап 35 жыл илхам менен дәретилген еди. Шахнамада Рустем хәм Сухраб, ата хәм баласы бир-бирине қарсы урысқа түседи. Туран хәм Иран елиниң ары ушын гүреседи, нәтийжеде Сухраб қаза тапты. Шахнама—жер жүзлик мәденияттан орын алған әжайып дәретпе.

Шихаб-ал-Дин Мухаммед ибн Ахмед ибн Әли ибн Мухаммед ал Мунши Ан—Насавидиң «Сират—ас—Султан—Джалал—ад-дин Маңкбурны» (Жизнописание Султана Джалал Ад Дина Маңкбурны) атамадағы мийнети ҳаққында. Бул мийнети, XIII әсирдиң бас гезинде Орта Азия хәм Иран, Кавказ халықларының өмиринен, татар-монгол басқыншыларының уллы Хорезмшахлар мәмлекетин ўайран етип, басып алғаны ҳаққында бир-ден-бир дерек болып табылады. Ан-Насавий Хорезмшахлар елинде 1225-1231 жыллары болған ўақыялар ортасында, арасында болған соң, тарийхый шынлықты әдил жазған еди. «Сират ас—Султан—Жалал-ад-дин Маңкбурны» «Мийрастың» авторы Хорасанның Хурандиз қорғанында туўылды. Ол араб персия тиллерин жүдә жақсы билди. Ол 1224-1231 жыллары Хорезмшах-Султан Жалалад-динниң Маңкбурнының жеке кәтиби-алиншасы болды. Сонлықтан, ол Хорезмшахлар хәм монголлар ханы Шынғыс хан ҳаққындағы сиясий ўақыялар, тарийхый жағдайлардан хабарлы еди. Ан-Насави китаптың алғы сөзине «Во имя Аллаха, милостивого и милосердного! Господи! Облегчи и помоги своей милостью!» деп баслады, ол хәр бир инсан өтмишти билиўи тийис деп нәсиятлады. «То не человек и не ученый, кто не хранит в своем сердце летописей прошлого,

но тот, кто историю ушедших, тот прибавал много жизней своей». Хәрбир инсан өтмишти, бабалар тарийхы, олардың қабирлерин хұрметлеуи тийис. «Қуран»да II, III, 42, 52, VI, 72, XVI, 42, XIX, 36. Постоите! Поплачем (Кифа набка) деп жазылған еди. «Сират» та Шыңғысхан (Ат-Тимурчи) сахрада жасағаны, ол Шыңғыс хан Хорезмшах елине елшилер жибергені көрсетилди. Олар Махмуд Ал Хорезми, Али Ходжа Ал-Бухари хәм Юсуф Кенки ал—Оттары еди. Олар алтыннан куйма, нефрит (гаўхар) таслар, кийимлер (тарку) ақтуйениң жүнинен исленген әкелди. Олар Уллы хан, Шыңғыс хәм Хорезмшах арасында дослық, қайырқомлық, қоңсылас, қатнас болыўын айтты. Шыңғысхан уллы Хорезм шахты өзиниң баласы деп қабыл еткен. Ты для меня как самый дорогой мой сын. Не тайна и для тебя, что я завладел Китаем и соседними странами тюрков, уже покорились мне их племена». Ол еки ел арасында саўдагерлер қатнасы болыўды сораған еди. Бирақ, Хорезмшах елиниң шегара қорғаны Отырарға моңғол саўдагерлері келип, оларды Шыңғыс ханның жансыз—саўдагери деп айыппап, саўдагерлерди биртүнде изсиз өлтирген еди. Сөйтип 1219 жылы 18 мартта елшилер өлтирилген еди. Шыңғыс хан әскерлері Батысқа атланысы Хорезм шах үстинен өтетуғын еди. Монғоллар Отрар қорғанын күн хәм түн қамал етти. Шыңғыс хан Отрар хәкими Инал ханды тутып алып, оның көзи хәм қулағына гүмис еритип, қыйнап өлтиреди. (81 б.). Шыңғыс хан Отрарды басып алған соң, ол Хорезмшахтың анасы Теркен хатунға купия хатнама жиберди, бунда Шыңғыс ханның шәртин ол орынласа Хорезм хәм Хорасанның жериниң ярымын оған қалдыратуғынын жазды, бирақ жәхәнниң патша—айымы (Царица мира) деп өзін мәртебелеген, өзимшил Теркен-хатун барлық дүньясын хәм исенимли адамларын алып Хорезмнен тез қашып кетиўге киристи. Оннан бурын Хорезмшах Жейхун дәрья бойынан Қаспий теңизи тәрәпке қашып кеткен еди. Теркен хатун монғол әскерине тутқынға түсти. Ол Баят қәўиминен еди. Тюрк Жанкизханның қызы еди, ол «Худаваңд и Джахан» (Властительница мира) лақабын, мәртебениң қурбаны болды. Ол Хорезм елинде сиясий, социаллық басқа ислерге араласты, Хорезмшахтың балалары арасында ала-ауыз, бирликтің бузылыўына себепши болды. Теркен хатунның жети Кутаб ал инша (хатшысы) болып, олар оның хәржерге парманларын жиберип отырды. Ол хатларында «Защитница мира и веры улуг Теркен, царица женщин обоих миров» деп жазды. ((Шихаб—ад—дин Мухаммед Ан—Насави. Жизнеописание Султана Джалал—ад—дина Манкбурны. Перевод с арабского З. М. Буниятова Баку, 1973. 87 бетте). Ан—Насави мийнетинде «рассказ об осаде татарами Хорезма в зулькаде шестьсот семнадцатого года (2. XII. 1220-26. I. 1221 г.) и

захвата его. Хорезма ими (Монголами) в сафаре шестьсот семнадцатого года (27. III. 1221 г 24. IV. 1221 г.) бөлиминде Хорезмди татар-монгол басқыншылары қамал еткени, бул қаланың басқа қалалардан өзгешелиги туўралы айрықша еслеп жазды, Хорезмди басып алыўға Байшу бек, Уктей (Огедей), Би чурджи нойан, Шағатай, Толан-Черби, Устун нойан, Қадан нойан басшылығында 100 мыңнан аслам әскерлер қатнасты. Олар қорған қалаларды қыйратыўшы даббатат, (осадных машин), манжанак, матарис, хәм басқада қураллардан пайдаланды. Монғоллар Хорезмде тас болмаған соң, дийўал бузатуғын машинға ағаш тутларды желте-желте қылып кесип, суўға сиңирип, салмақлы етип, тас орнына ағашты атқан еди. (Ан-Насави 137-б.). Хорезмдилер өз қаласын, хожалығын шамасы келгенше, мүмкиншилиги барынша қорғады, бирақ олар трагедиялы күнлерге жетти. Ан-Насави Хорезмшах елинде «Атабек Узбек» исмин еслеп жазды. (158 б.). Атабек Өзбектиң бир улы Малик Хамуш болды, Хамуш (Молчаливый) 1231 жылы өлген еди.

Махмуд бин Әлий шайых Ас-Сарай, Мунши ўа Ал-Булгари, Молла ўа Ал Кердеридин «Нахж-ал-Фарадис» (Бейиштиң нақышлары. Бейишке баратуғын жол) атамадағы мийнети ҳақында. Қубла—Арал хәм Хорезм елиниң тәрәпинде Кердерилер жасайды, олар 110 хижра (728 ж) Араб басқыншыларына қарсы тюрки қәўимлері менен қарсы гүрести. Тарийхшы Ат-Табарий китабында «Мы прогнали тюрков от Курдерцев» деген дерек бар. (История Ат-Табарий, Ташкент, 1987, 217 б.). Кердерилер Алтын Орда дәўиринде хәр жерде көшип жасады, олардың ири алымы Махмуд бин Әлий... Ал Кердери 758 хижра (1358-1359) Едил бойындағы Сарай Ал-Жедид (Сарай Берке қаласы) жасады. Бул жерде мусылман қалалардан данышпанлар, алымлар хәм шайырлар болды. Махмуд шайых Ал Кердери Жаңа сарай қалада оқымыслы, устазлардың устазы еди. Ол сарай Ал-Жедид медресесинде мусылманлар тарийхы, ныамлары, хуқықлары, әдеп-тануў мәселеде сабақ берди. Махмуд бин Әли Ал Кердериниң «Нахж-ал-Фарадис» китабында 40 фәсылдан ибарат мусылманлар әдеп напасы, жәмийетлик ойлар, социаллық талабанлардан мағлыұматлар берилди. «Нахж-ал-Фарадис» мийнет ҳақында татар, қазақ алымлары жақсы пикирлер айтып атыр. (Қазақ Совет энциклопедиясы, том. 8. Алма-Ата 1976, 289, бет). Қазақ тилшиси С. Аманжоловтың пикиринше «Нахж-ал-Фарадис» мийнетте Кердери диалектине тән өзгешеликлер сақланған дейди. Вопросы диалектологии к истории казахского языка часть I, Алма-Ата 1959, 103 бет). Татар адымы Ш. Абилов «Нахж-ал-Фарадис»ти изертлеп, бул мийрасы татар әдебияты тарийхына киргизди. Қарақалпақ әдебияты тарийхында профессор Қ. Камалов тәрәпинен Махмуд бин Али

Ал Кердери өмири хәм дөретиўшилигин үйрениўге дәслепки көдем болды. Махмуд Ал Кердериниң мийрасынан үзиндилер «Буринғы татар әдебияты» (1962) хәм «Татар әдебияты тарийхы» (Қазань том I, 1984) ытапларда бар. «Нахж-ал-Фарадис» мийнет Едил бойында, Сарай Ал-Жадидте уллы кәтиб Мухаммед Ал-Хорезм төрепинен қайта көшириў 1360 ж. 25 мартта тамам болды. Сол қуўанышлы мәўритте устазлардың устазы, уллы алым Махмуд бин Али шайық Ал Кердери 1360 жылы 22 мартта наўрыз ақшамбисинде ўафат болғаны мийнетте жазылды. Ал Кердериң «Нахж-ал-Фарадис» мийнетин кәтиблер көбейтип, мийрас ғайры журтларға кең тарады. Мийраста 25 тен аслам алым, данышпанлардың икметли сөзлери орын алды. (Татар әдебияты тарийхы. Қазан, 1984, 460 бет) «Нахж-ал-Фарадисте» биреў кеўлимнен дунья табыў дуньяға муҳаббат ҳеш кетпейди, не илаж етейин деп алымнан кеңес сорапты, сонда ол айтқан, ҳадал мийнет етсең, дунья табыў муҳаббатын зыян етпес депти.

Рус жазыўларында түрки қәўимлер хәм қарақалпақлар ҳаққында дереклер

Руслардағы жылнамалар жыйнағы «Повесть временных лет». Бул 860 жылдан баслап Славян қәўимлериниң өмиринен мағлыўмат береді.

Рус жылнамасынан Лаврентьевская (1116) хәм Ипатьевская (1118) қолжазбалар бизге белгилі. Рус дереклеринде славян қәўимлери рус князлары хәм түрки қәўимлери арасындағы өзара қатнаслар өз сәўлесин тапты. Ертедеги славянарда Полян, Древлян, Новгород, Пологан, Дрегович, Север, Бужане, х. т. басқада қәўимлер болды. Олардың өз алдына мәкан жайы болды. XII әсирдеги «Слово о полку Игореве» поэмада рус князи Игордың половецлерден жеңилгени, рус князьларының аўыз-биршилиги елдиң жеңилис болғаны, биригиў идеясы сөз етилди. Хәзир «Слово о полку Игореве» авторы Баян жыраў жазған деген жаңа пикир бар. Демек, бул түрки халқына ортақ мийрас болып табылады. Рус жылнамасын да Черные Клобуки, Печенеги, огузы (гузы) Берендей хәм т. басқа қәўимлер еске алынады. XVI әсирде русша жазылған «Казанская история» ытапта (1550) Қазань қаласын патша Иван IV басып алғаны, сонда алты уллар, ноғайлар ҳаққында, Қазань патшайым Сүйин—бийке ҳаққында еслеп өтилген еди. XVI—XVIII әсирде Орта Азия, Арал, Хорезм жерлерине саяхатқа келген рус саўдагерлери, елшилердиң жол дәптеринде отчетлары хәм карталарында қарақалпақлар, өзбек хәм түрклердиң Әмиўдәрья ойпатлығында жасайтуғыны көрсетилди. XVII әсирдиң бас гезлеринде рус елшиси М. Тихонов Хийўа, Бухараға елши болып барғанда Әмиў-

дәрья бойында Назар хожа аўылын көргенин жазды. XVIII әсирдиң бас гезинде рус елшиси А. Б. Черкасский чертежында Арал бойында Қарақалпақлар барын белгилеп көрсетти. Буларға елши болып барған Ф. Беневени Араллы халықлар, қарақалпақлар туўралы еслеп жазды. Рус дереклерде қарақалпақлар ҳаққында дереклер бойынша 1935 жылы МИК, 1989 ж. Әмиўдәрья журналында жәрияланды. Рус архивлик фондларда қарақалпақлар ҳаққында ҳужжетлер изертлесен табылады. Бул мәдеде акад. С. Камалов, Р. Қосбергенов, У. Шалекенов, А. Алилов, Ю. Брегель, М. Тлеўмуратов, А. Төреев, О. Юсупов хәм басқалар СПб, Москва, Оренбург хәм Ташкент архивлериниң дереклер жыйнады, олардың мийнетлеринде өз сәўлесин тапты.

«Кодекс Куманикус»—сөзлиги XII әсирдеги Дешти қыпшақ тарийхый лингвистикалық мийрасы болып табылады. Идағы айырым лексикалық сөзлер нақыл-мақаллар қарақалпақларда қолланылады. Мс.: Ақ үй, аўзы-мурны жоқ үй (мәй-мәй), қыпшақ тилиниң сөзлиги өткендеги бабаларымыздың өтмиң тарийхый мийрасы екени анық.

«Муҳаббатнама»—XIV әсирдеги Сырдарья бойындағы қыпшақ қоңырат улысының әдебий мийрасы болып табылады. Бул дөстан 473 бәйиттен ибарат, буның авторы хорезмлы, қоңыратлы Хаммад Хожабекке арнап саўға еткен еди. «Түн ақшам ким байрам айы, Мухаммед Хожабек давлетхумайы» (Түн-ақшам ким байрам айы, Мухаммед Хожабек дәўлеттин қу-дәўлетти етиў пәлектин иси, Мухаммед Хожабек дәўлеттин қу-дәўлетти). Мийраста «Махмуд Хожабек айтты: шайыр поэманды бас-қарды. Солай етип, ол Хорезмийге ашықнама дәстан дө-дәстге илтимас буйырған болса керек.

Сайфи Сарайдың «Гүлистан-бит-түрки» мийрасы, бул әдебий мийрама 793 хижра (1391) Едилбойындағы Жаңа-Сарай шә-һәрде жазылды. Бунда философиялық мәни дидактикалық үгит-биятлар, тәрбия мусылман әдепнамасы өз сәўлесин тапты. Мийрасты тилши Н. А. Давранов «Сайфи Сарайдың өмири хәм дөретпеси» деген темада изертлеў жүргизди. (Т. 1968) Сайфи Сарайдың «Сухайыл хәм Гүлдирсин» атамдағы мийнети татар әдебиятында белгилі, қарақалпақ әдебияты тарийхында К. Мәм-мед төрепинен изертлеўге алынды.

Соппаслы Сыпыра жыраўдың толғаўлары—тарийхый дерек табында.

XIV әсирдиң ақыры—XV әсирде өткен Едил—Жайық ара-сындағы Уллы Ноғай ордасының жыршысы, әпсанайы шайыр, көзи ашық әўлийе Соппаслы Сыпыра жыраў болды. Ол атамас хан хәм Едиге әмир дәўиринде ақылгөй, сыншыл, сөз-шөбер-төреші, шешен хәм данышпанлық қәсийети менен хұр-метке миясар болды. Сыпыра жыраўдың аўызша мийраслары татар, қазақ хәм қарақалпақларда сақланған, оның ис-

ми «Едиге» тарийхий дәстанында сәулесін тапты. «Едиге» танып Соппаслы Сыпыра жырау дәреткенбе деген пикирге анық жууап жоқ.

Асан қайғы Сәбит улының тарийхий гәплери—тарийхий мағлұмат сыпатында XVI әсирдің екінші ярымында хәм XV әсирдің бирінші ярымында Ноғай ордасының ыдырауы, Ноғай қәуімлериниң Астрахань этирапынан Хорезм хәм Бухара журна көшиу, посыу дәуирлеринде халықтың муңы зарын, жыраған қайғысына ортақ болған, посыушылықтың ақыбети не боуының-әулийелик, көзи ашықлық менен билген, сезген ишарат —Асан қайғы болып табылады. Оның ушырма сөзлери, хикметлери төрели, мәнили гәплери Ноғай, татар, қазақ, хәм қарапакларда кең таралған еди. (Алдаспан. А-Ата, 1971, 10-13-б. лер). Татар алымы Кари Қурбаналидин «Тауарих хамса» атамасында Асан қайғының хаслы Ноғайлы, ол Орман бий заманында жасаған дейди. Тарийхий дәретпе 1598 ж. қайғылар бийи—Ормамбет бий өлгени хәққында еске алынады.

Жийренше шешен Созақ бий улы. XVI әсирдеги Бухара хандығындағы ярым отырықшы қарақалпақ хәм қазақлар арасында өзиниң дилуар шешен, сыншыл, ақылгөйи менен танылған эпсанайы қахарман, шайыр хәм ел перзенти—Жийренше шешен болып табылады. Әдебиятшы А. Пирназаров «Жийренше шешен» атамасындағы кітапшасында (Нөкис 1993) Жийренше шешен жасаған дәуирин анықлауда ой-пикир айтты. Ол биресе, Жийреншениң Алтын Орда ханы Жәнибек заманында, Қазақ хан Жәнибек хан заманында жасады, ханның ақылгөйи, исеңік кеңесшиси болған деп түсіндірди, ал профессор К. Мәмбетов «Жийренше шешен» XV әсирде жасады,—дейди, тилекке қарай ол тарийхий дерек бойынша тастыйықламады.

Жийен жырау Аманлық улы (1720-1784) толғаулар-тарийхий дерек сыпатында Сырдарья бойындағы қарақалпақтардың резм жерине, жаңадан қоныс басыу дәуиринде турмыстың қиыншы, трагедиялы өмирин бастан кеширген уллы шайыр бағзы жырау Жийен (Жийемурат) болып табылады. Ол хәққы әдебиятшылар еле анық пикирлер, архивлик хужжетлер тирінде дәлилли, исеңимли жуумақлар болмай атыр. Сонлы Жийенниң әкеси ким мәселеси ашық қалып атыр. Жийен раудың «Гүлайым батыр» дәстаны, «Посқан ел» толғауы, «Аманлық» толғауы х. т. б. тарийхий дереклер сыпатында изерттениу керек. Жийен жыраудың қәбири «Қабақлы ата» қойылысында, бул жерге 1991 жылы мартта тас белги қойылды.

XVI—XVIII әсирдеги Арал бойы 92 баулы Қәуімлер тарийхынан дереклер.

Арал теңизи хәм Сырдарья бойларында жайлаған 92 баулы қәуімлер қазақ хәм қарақалпақтардың тарийхы бойынша изерттениу керек алымдардан проф. П. П. Иванов, С. К.

Мов, В. П. Юдин, Б. Ахмедов Т. Султанов, Акимұшкин О. К. А. Пишулина, М. Х. Абусейтова хәм басқалардың мийнетлери бар. Олар шығыс қолжазбаларынан: Тарийхы Абулханы, Михманнама-Бухара, Шайбани наме, Фатухат-хани хәм басқалардың қазақлар өтмешине мағлұматлар тапты. Қазақстан алымлары тәрәпинен «Материалы по истории Казахстана в XV—XVIII веках (Алма-ата, 1969); «Қазақстан тарихы XV—XVIII ғ. б. дереклер жыйналып шығарды. Қазақ тарихының ең әйемги тарийхына тийисли «Прошлое Казахстана в источниках и материалах» (сборник I. Ув. до н. э.—VIII в. М. А-Ата, 1935) атамасында жыйнақ шықты. Араллы қазақ тарийхына дерек табыу ушын араб-парсы тилиндеги қолжазбаларды изерттениу керек. XV—XVI әсирдеги қазақлар арасында Мырза Мухаммед Хайдардың «Тарийхы-рашид» мийнетинде мағлұмат берилди. Қазақлар тарийхы бойынша түркияда (Мауераннахр, сефевид, шайбанид мәмлөкетиниң) тарийхшылары мийнетлеринде еслеп өтилди.

Хафиз Таныш Бухаридиң «Шарафнаме-и шахси» мийнети, Муншаның «Тарийхи-ал амарий и Аббаси» кітабы, Шайбанидың «Шайбани наме»-си, Ходжам ули бектиң «Тарийхий мухаммад хани», Шах Махмуд Чорастың «Тарийх» кітабы, Муншаның иар ибн Араб Қатағанның «Мусаххир ал-ибилад» мийнети, Махмуд ибн Балидиң «Бахр ал-асрлар» кітабы хәм басқалардағы көшпели өзбек хәм қазақлар тарийхнамасы жазылған XVI әсирдеги Сырдарья бойындағы көшпели 92 қәуімлер, қазақлар тарийхына Муқимидиң «Зафар нама» мийнетинде 1911 жылы Ташкентте қазақлардың қозғалаңы болғаны тәжик тилинде жазылған еди. «Тарийхий Шайбани» атлы мийнетте 1918 жыллары қазақ хәм қарақалпақлар Бухара хандығының сийасий уақыяларға актив араласқаны жазылды. XVII әсирдеги Молла Шараф Ад-дин Алам ибн Нураддинниң «Тарийхий сайинд ракум» атлы мийнетинде Бухара ханы Абдулла II ниң ханы Есим Султан хан менен урысы 1598-1599 жыллары қазақ ханы Тауекелдиң Мауераннахрға атланысы, 1611-1642 жылдар Аштарханид Имам қулы хандығы уақытында қазақ хандықтарының хәрқыйлы урысларға қатнасыуы жазылды.

Хасан бек Руймлидиң «Ахсан-ат-Таварих» атлы мийнетинде қазақтар бойынша дереклер көремиз. Бул мийрасты, қазақ хандығы Бурундук, Қасым, Хан-Назардың атланыслары еслеп өтилди.

Парсы тилинде жазылған «Алам-ара-Сефева» (Украшенная Сефевидов) атамасындағы мийнетте қызыл баслар елиниң ханы Исманыл I хәм Тахсампа I уақытында Орта Азиядағы сияси уақыялар, өзбек, қарақалпақ хәм қазақлар хәққында жазылды.

Искендер Муншиннің «Тарихый ал-апар-иги Аббаси» ат мийнетінде қазақтар бойынша деректер бар. Бұнда қазақ ханы Тауекелдин, Шайбани елине атланысы сөз етилді. XV-XVII ғасырдағы қазақтар қаққында руселшилериинің есап бер мағлыұматларында жазылды. Олардан Данил Губин, В. Степанов қазақ ханы Тауекел улысына елши болып келгенде көрнин, сезгенін жазған еді. 1627 жылы дүзилген «Книга Бешому чертежу» да қазақтардың географиясы көрсетилді. О. Бурглы алым П. И. Рычковтың «История Оренбургская» (1773) жәм «Топография Оренбургский губернии» (1762) атамда мийнетинде Арал бойындағы көшпели қазақтар тарихына деректер жазылды. XVIII ғасырдағы қазақтар тарихына рус хивлик деректер жүдә көп.

«Таварих-и-гузиде нусрат наме» (1502-1505) атамдағы мийнетинің авторы ким деген сорауға илимпазлар хәрқыйлы деректер айты. «Шайбани наме» китапты дөреткен Мухаммед Салих жазған,—болса керек деди шығыстың изертлеушісі А. М. Акрамов Таварих-и-гузиде Нусрат-наме (Ташкент) 1977, с. 18-19. Бул мийнетте көшпели өзбектердің Шайбани ханы Хорезмге 891 хижра (1486) атланысы баянланды. «Нусрат-наме» башғұрт, байри, салур-қазан, маджар, жарқын руўлардың көшпели «Өзбек» улысында болғаны жазылды. Көшпели өзбек улысында, Абулхайыр хан заманында найман, қусшы, қәўм бийлери мәртебелі, тәсиршен болғаны көрсетилді. Көшпели өзбек улысының султаны Джанабек султан жәм Махмуд султан (1502) Фергана, Ходжент, Ура төбе жерлерине атланысы жасағаны баянланды.

XVI ҒАСЫРДАҒЫ ӨЗБЕКТЕР УЛУСЫ ҚАҚҚЫНДА ДЕРЕКТЕР

Фатх нама (Книга побед) қосық пенен жазылған тарихый ғақыялар дизбегі, авторы Молла Шади еді. Көшпели өзбек улысының ханы Шайбанидің Дешти-қыпшақтағы өмири, хызметлері оның Хорезм, Самарқанд шәхерине атланысы (1501) тәрипланды. Хорезмде «Адак» қорған-қала болғаны Фатх-намада жазылды. Бул Ақ-қала (Адак қала) естеликтің С. П. Толстовтың «История древней Хорезмской цивилизации» (М., 1984) мийнетинде жәм этнограф Х. Есбергеновтың «Қоңырат: тарихый жәм мәдени естеликтері» (Нөкис, 1993) китабында сүўрети берилді. Молла Шади—XVI ғасырда жасаған шайыр, ол өз дәуіріндегі хан жәм өзбектердің атланысларының ашықлық (интимлик) хатлар бойынша шеберлик пенен еслең жазылды. Шайбани ханының қосық пенен Маңғыт улысының бийі Муса Мырзаның қызына арналған тәрипләуші, ишкі сезимли қосығынан хабардар болды. Шайбани хан жәм Бабур Мырза арасында алауызлық болды, олар Самар

қанд жерінде әскерий соқлығысқан еді. «Фатх нама»да көшпели өзбектердің Орта Азияның саясий ғақыяларында тепериш араласқаны, олардың Тимуридлер ғаулады, Монғоллар менен әскерий соқлығысқанын жазды. Молла Шади Хорезмнің Уәзир жәм Адак қорғанларын жер—суў атамаларды жақсы билгенін акад. В. В. Бартольд тәрепинен жоқары бағаланды.

«Шайбани наме». Гератлы Әлий-ибн Ал-Мухаммед Ал Хавари (Камалдин Бинай) өз дәуірінде шайыр жәм тарихшы болып, ол Науайы, Бабур Хондемир менен дийдар несип жасады. Олар Бенайдың талантлы бақсы (музыкант), қудайға шын берилген, сөзлери шырайлы екенін бағалады. 1498 жылы Мырза Бабур Самарқанд шәхерін таслап кетті, сонда Бинай жаңа хәким Шайбани ханға хизметте болды. 1510 жылы Шайбанихан Мерв урысында қызыл бас ләшкеринен қаза тапқанын жазды. Камалдин Бинай Қарши қаласындағы мұсылман мешити жанында жерленді. (Махмуд ибн Вали) Море Таин (перевод Б. Ахмедова Т. 1977с. 79). Оның «Шайбани-наме» мийнетинде өзбек улысының Хорезм жәм Мауераннахр жерлерине көшип келиуі тәрипланды. Шайбани хан Ургениш журтын 911 хижра (1505) жыл камал еткени жазылды. Бул мийраса XVI ғасырдағы Арал бойы көшпели қәўим жәм руўлар атамасы берилді. Кушчи, найман, уйғыр, құрлауш, шрейли, қият, қонгурат, танбут, ички, дузмен, иабагу, хитай, чимбай, шункарлы, шадбаклы, иджан, каучин, маңғыт қаңлы, джургун, минг, башкирд, бисс» жәм басқа руўлар соңғы дәуірде қарақалпақ, қазақ, ноғай, қырғыз, өзбек, башқұрт халқының этникалық құрамына араласқаны мәлим. Бинай дүзген руўлардың 10 асламы қарақалпақтардың руўлық-қәўимлик дизиминде бар. Және, Әмиудәрья бойындағы ески қала, аўыл, қорған атамасы Бинай дизиминдегі Қият, Қоңырат, Қытай, Чимбай, Маңғыт қәўим-руўлар менен аталғанын көреміз. Шымбай районлық газетіде тарихшы О. Юсупов «Шымбай атамасының тарихый мәнісін не деген сорауға тарихый деректерден, соның ишінде Бенайдың «Шайбани-наме» китабындағы—көшпели өзбек улысы құрамында «Шымбай» руўы болғаны қаққында мағлыұматтың барын илимий жәм жәмийетлик дыққатқа жазды. (Коммунизм жолы, Шымбай району 1984, февраль) бул мәселеде Шымбайлы У. Рахметуллаев «Шымбай қаққында мақаласында Шымбай деген сөздің мәнісін руўма яки адамның атыма деп, ол өзінше «Шымбай» деген киіс атынан Шымбай қаласы пайда болған деп жазды. (—Коммунизм жолы. Шымбай. 1984, 22 март) Тарихшы О. Юсуповтың пикиринше Шымбай қаласы ең дәслеп 1850 жылы белгили, бурын кишкене аўыл, кәрұан жол бойындағы қыслау-қорған орын болған дейди. (—Коммунизм жолы. 1984 ж. 8 май). Өзбек археологи Я. Гулямов (1946 жылы) Шымбай қаласынан бурын бул жерде Бағдат каналы болған, сол жерде қорған қала болды деп жазды.

басқалар 1525-1560 жыллары Шайбанидлер хәм Сефевидлер арасында қарама-қарсылықтар болғаны сөз етилди. Хорезм беклері 1532-1560 жыллары Бистам, Горбан, Нишапур жеріне атланысқа келгени жазылды. Хасан Бек-румлы тәреппі Хорезм елинде өз-ара феодаллық урыстар болғанын жазды. 1537-1538 жыллары бұрынғы жарлы (нищий) ұзир болғы келди, мәккар баслық, қазы болды. Иусуф Султан деген Хорезмде ұақытша тахта отырды, соң Хорасанға қашып кетті. Ол қызыл баслар елинен-Шах Тохмаспа І күш алып және Хорезмге келди. Бухара ханы Абайдулла хан Везир қалаға өзінің бір әмирин хәким етип қояды. Сол ұақытлары Дин Мухаммед хан түркменлердің басқа қәуімнен күш алып Хий қаласын қамал етті. Оларға Иусуф Султанның ләшкерлері жәрдемге келген еді. Хасан бек румли мийнетінде Шайбанилердің Хорезмде үстемлик етиуі, жолларын (1510) ұақыт анық жазды. Хорезм тахты үшін Даруг Кепик бий көшчи хан Хизрәли басшысы Суфи Шариф арасында урыс болған еді. Хорезм патшасы Ходжим хан (1575 ж.). Иран шахына бағынышлы болғаны, олулы Мухаммедқулы Султанды Сефевидлер —қызыл бас елине аманат үшін жиберди деп жазды Хасан бек Румли.

Хафиз-и Таниш ибн Мир Мухаммед Ал-Бухаридің «Шараф-намеһи шахи» атлы мийнетінде (1584-1590) Бухара ханы Абдаллахтың ата-тегі бабалары шежиреси баянланды, бунда Шығыс хан хәм оның әуладлары тәриппенди, оларды тарийх ила мада жазыу көпшилик тарийхшылардың мийнетлерінде орын алды. Бухара ханы болып Абдаллахан 1583 жылы июльда жұма күні тахтқа отырды. Ол қоңсылас елдерге Дешти қышактың қәуімлерине, Бадахшан хәм Қабул жерлерине атамыс жасағаны жазылды. Китапта Әмиүдәрьяның бойында Хазрат имам жерине 10 мың мардикар жұмысқа жиберилген көрсетилди. Буннан «Мардикар» сөзи XVI әсирде Термин елинин көреміз. Сондай-ақ, мийнетте ел басқарыуда аталық, мизир, диван-беги, мушриф, қазийнеши, шиғауыл, есик аға, паваначи, садр, мирахур, жаршы, мунший, тугбаши, қурчи, башфураш х. басқада хәмел, атақ, дәрежелер, терминлерди көреміз. XVI әсирде Бухарада Су-Митан ауылы барын, бул жерде Әби Бакр Са да (917ж. уафат болды). Махбарасы бар деп жазды. Қубла Арал бойында Мүйтен ауылы бар. Этнограф Л. С. Толстованың изертлениуі бойынша Мүйтен-Митан этнопономикасы Орта Азия жерлерінде көп ушырасты. (Л. С. Толстова Жұрғы Қарақалпақтар Нөкис, 1975). Хафиз Таниш мийнетинде Бухара ели менен Москва, Тоболь, Иран, Турция, Кашба хәм Индия менен сауда, елшилик қатнасықтар болғаны жазылды. (И. Низаматдинов Орта Азияның шет ел-Шығыс пенел байланыслары Ташкент, 1961). XVI әсирде Орта Азия терит

риясында түрки-монғол қәуімлері хәм рууларынан: Жалайыр, Найман, Қарлук, қыпшақ, қатаған, Утарги, бешжуз, шакакү, қулан, айани, керант, алчин, мынг, бахрин, уйғыр, қантлы, қоңырат, дурман кушчи, маджар, ушун, чашму-абру, будачи, аргун, йабуд, кенегес, маңғыт, тубайи, нукуз, қияат, башқырт х. т. басқалар мәкан еткени «Шараф намеи-Шахи» да еске алынды. Олардың 14 руу атамасы қарақалпақтардың этнопономикасында сақланғаны мәлим.

III. БӨЛИМ. ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ХӘМ БУХАРА, ХИЙУА АЙМАҒЫНДАҒЫ ЖАҢА ДӘУИРДЕГІ ҚАРАҚАЛПАҚТАР ХӘМ ҚОҢСЫЛАС ХАЛЫҚТАР ХАҚҚЫНДА ДЕРЕКТЕР

«Мусаххир ал-билад» Орта Азия хәм Қазақстан халықтары тарийхы бойынша бахалы деректердің бири, бул мийрасты Мухаммед Йар ибн Араб Катаған (1605 жылы) жазып питкерген еді. Бул мийрастың хәзирги ұақытта СПб хәм Ташкенттеги Шығыс таныу институтында еки нұсқасы бар. Китапта 1582-1598 жыллары Бухара ханы Абдулла II хәм оның баласы Абдал-Мумин (Балх хәкими) арасында ала-ауызлық, буның ақыбетлері урыстар, қан төгилиуге себеп болғаны, әке хәм баланың аразлығын, олардың өз-ара өкпесин тәубеге келтириуге. Бухара, Балх елинің шайхлары уламалары қәтере етип, ақыл-нәсиятлар айтқаны туұралы жазылды, Абдаллах хан 1598 жылы 2 ражаб (8 февраль) айында Самарқандта қайтыс болды. XVI әсирдің ақырында Сырдарья бойындағы қарақалпақтар Бухара тахтына талабан етип өзлерінің хан хәм Султанларын хан етип усынған еді. Бул мағлыұматты ең дәслеп проф. П. П. Иванов изертледі, бирақ алымның пикири жәрияланған емес. (О. Юсупов Об архиве историка П. П. Иванова—Вестник КК ФАН УзССР Нукус, 1986, №2,—Әмиүдәрья, 1986 №2). Ташкентли алым Б. Ахмедовтың анықлауы бойынша қарақалпақтар 1578 жылы Бухара тахтына Шайхим Султанды, 1582 жылы Барақ ханды, 1604 жылы Абдал Гафар ханды Хан етип усынғанын «Мусаххир-ал-билад» қолжазбадан анықлады. (Б. Ахмедов Историка-географическая литература Средней Азии XV—XVIII вв. Письменные памятники Ташкент, «ФАН», 1985, 62-бет). Академик С. Камаловтың пикиринше «1578 жылы (986-жж) қарақалпақтар тарийхына өз аты менен мағлыұматларда белгили болған жыл болып қалды». С. Камалов. Ә. Қошанов, Қарақалпақстан тарийхы Нөкис, 1993. («Мусаххир ал-билад» қол жазбадағы қарақалпақтардың 1578 жыл (986 ж.ж.) өзінің Султаны шейхим Султанды Бухара тахтына хан етип көтергени, усынганы хәққында гүррин (закири) деп қысқаша қарақалпақ тилинде жәрияланды. (—Арал, №I—1991 жыл, №1 хұжжет 98-бет).

«ХVII ғасырдағы Балх аймағы Махмуд ибн Байандар дорони» си «Бахр ал-асрар-фo-Манакиб-ал-Ахияр») Море тайноэносительно доблестей благородных») атамадағы энциклопедиялық мийнетте мусылманлар дүньясындағы сиясий тарийх, тарийхий география, классикалық астрономия хэм биология илиминин мағлыұматлары жыйнағы болды.

«Бахр ал-асрарда» түрк-монғол қәўимлеринин атамасын көресиз, олар Маңғышлақ, Едил, Жем, Сырдәрья, Сарайчук, Хорезм, Орта Азия жерлеринде мәкан еткени жазылды:

Дурмен, аргун, бахрин, қырқ, асс, ушун, қатаған, қалмық, керучи, жалайыр, арлат, буйрак, керант, сарай, алчин, найман, қоңғурат, қантлы, манғыт, құрама, уйрат, утарчи, қыпшақ, дугран, тубаш, кенегес, юз, келечи, иабу, уэ, хитай, мугал, қулан, айынлы, кука, араб, маджар, куш аяқлық, мың, қийат, ширин, булачи, (Булгачи) фулачи уйғур, шабайат, месит, қуланги, тюрк хэм басқалар көшпели өзбек мәмлекетинде хэм Аштарханидлер ханлығында жасағаны мәлим. (Б. Ахмедов Историк-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв. 71 б) Т. И. Султановтың пикиринше өзбек улусында, шайбанидлердин Орта Азия қалаларына басып кириўи хэм араласыўына Дешти-қыпшақтағы көшпелилердин 240-360 мындай журттың адамы қатнасқан еди. Улыўма Сахрадан еки дәрья арасында I миллион 240 мың, I миллион 360 мың көшпели эмиграция болған деп шамалады. (Т. И. Султанов 21 бет).

«Хабиб-Ас-Сияр»—бул мусылман дүньясы тарийхына арналған мийнет ийеси Гийас-ад-дин Мухаммед ибн Ходжа Джалад-дин Мухаммед ибн Ходжа Бурхан ад-дин (Хондемир). Ол 1475 жылы Гератта туўылды. хэм ол анасы тәренинен тарийхшы Мирхонд (1433-1498) ақлығы болды. Маўлан Хондемир ҳаққында А. Наўайы еслеп жазды. Хондемир ўақтында Мырза Әмир Наўайыға хызмет еткен еди. Оның мийнетлеринде Бабурдың Мауераннахрға ийелик етиў ушын ҳәрекетлери, Бабур Сефевидлер қызыл баслылар ләшкери жәрдеминде Орта Азиядан Шайбанидлерди қуўып шығыў ушын гүреслери тәриплениди. Бабур Мауераннахрды биротала басып алыў ушын персия Исмаил шахқа Хондемирди елши етип жумсаған еди, Бабур Самаркандты қызыл баслар жәрдеминде басып алды, бирақ 1512 жылы Бабур хэм Шайбанид арасында Қули-Мәлик жеринде қатты, қырғын саўаш болып, Бабур жеңилген еди. Хондемирдин «Хабиб ас-Сияр»фи Ахбар ва-л-афрад ал-башар» атлы мийнети (1524-1529) Индияда тарийхнама болып питкен еди. Мийнет, кирисиўден (ифтитах), үш том (муджаллад), төрт бөлим (Джуз) хэм жуўмақ (ихтитам) турады. Бунда Түркстан ханлары тарийх Шыңғыс хан, Қара қытай, Хорасан, хэм басқада еллер тарийхнамасы жазылды. Хондемирдин мийнетинде (том 3) көшпели өзбеклер, түрк қәўимлери хэм қызыл баслар шахы-Исмаил Се-

феви арасындағы ала аўызлық урыслар тәриплениди. 1498-1501 жыллары Самарқанд шәхәрин душпанлар қамал еткенде, қала отырықшылары аштан ийт хэм пышық төшин жеген—деп жазды, сондай-ақ қызыл баслар әскери Орта Азия халқынан көп мың қул алып кеткени, олардың зорлықлары көрсетилди. Хондемирдин мийнетиндеги түрки қәўимлери: аргун, барлас, қипчақ, жалайыр, қоңғурат, хазар—Нукудер, аймак, түлкичи, сайқанчи ҳ. т. басқалар XV—XVI ғасырдеги Орта Азияның этносиясаты, этносоциаллық тарийхында орны барын көремиз.

«Шежире-йи-Тюрк» (Генеалогия тюрков) Хийўаның шайыры хэм тарийхшысы Абулғазы Бахадур хан (1603-1664) тәренинен дореген еди. Ол «Шаджарайи-таракима» (Родословная туркмен) атамадағы (1660-1661) мийнетте жазды. Абулғазы ханның мийнетлеринде Хорезмдеги қалаларды Везир, Тирсак, Яңги шахар, Булдумсаз, Багабад, Қыят, Дарун, Қумкент, Миздахкан, Даруған-ата, Бақырған, Қос-Минар, Исм-Махмудата, Чилпик хэм басқалар жазды. Абулғазы тәренинен хийўа ханы хэм Бухара ханлары арасындағы өз-ара урыслар жазылды. «Хожа Мухаммед хан (1558-1602) ўақтында Бухара ханы Абуллах II үш мәртебе 1593, 1594, 1596 жыллары Хорезмге топылды. Хорезм Бухарадан ғәрезли болды. «Шежара-и-тюрк» мийнетте Хорезмге қалмақ хэм жайық қазақларының тонаўшылық ҳәрекетин көремиз. 1603 жылы Жайық қазағы атаман Нигай басшылығында Үргеништи тонаўға келгени мәлим. (—Арал №2-3 1993 жыл).

«Дастури ал-Мулик» атамадағы Мухаммед Бака хожа (Хожа Самандер Термизи) мийнетинде Аштарханидлер әуладлары Абд ал-Азияз хан хэм Субханқулыхан өмирбаяны, олардың әскерий атланыслары сөз етилди. «Дастур-ал-Мулик» те Хийўа ханларының Бухараның ишки ислерине араласқаны Хийўа ханы Ануште 1681 жылы Бухараны басып алды. Ол Самарқанд хэм Шахрисабзди бағындырды. Ануша хан 1681 жылы Бухараға келгенде атақлы адамлар оның алдына шығып бағынышлык екенин билдирди. Самарқанд ҳәкими Хожамқули бий-отарчи қытай-қыпшақларға сүйенип, Бухара ханына қарсы турды. Ол 1586 жылы Ануша хан әскерлерин Самарқандқа алып келди. Хорезм әскерлери Бухара әтирапын тонағаны айтылды.

«Дастур ал-Мулик»те XVII ғасырде Бухара ханлығындағы өзбеклер қәўимлерин көремиз. Керейт, эсс, сарай, қыпчақ, Джалайр, найман, утарчи, қытай-қыпшақ, қоңғурат, қулан, айынлы, дурман, қатаған, йуз, мың, аргын, қыят, йабу ҳ. т. б.

«Тарийхий Муким хани»—авторы Мухаммед Иусуф ибн Ходжа Бака, ол 1601-1702 жыллары Аштарханидлер тарийхын арнап мийнет жазды. Мийнетте 1704-1705 жылларға Бухара хэм Балх шәхәриндеги ўақыялар орын алды. Кирисиўде легенда бойынша Алан Кува, Тумин, хан, Шыңғыс хан, соң биринш

бапта Шайбанидлер ҳаққында жазды. Мухаммед Юсуф Муншинин китабында Балх ҳам Хийўа арасында қатнас жақсы болғаны, Хийўа ханлары Абулғазы ҳам Анушаның Бухара, Самарқандқа атланысын Балх ҳәкими қоллап турғаны жазылды. 1688 жылы Хорезмде Шайбанидлер орнына Қонгуратлар династиясынан тахтқа отырды. Кітапта Балх жеріндеги «өзбек» қәуімлеринен: Юз, Дурман, Пуладчи, Кенчи, Арлат, Қонгурат, Туркмен, Минг, Алчин, Қатаған, Ыабуд, Сарай, Қалмақ, Қыпшақ, Найман, Қурама х. т. б.

«Убайдулла Наме»—Бухара тарийхшысы Мир Мухаммед Амин Бухара тәрәпинен (1702-1711) Бухара ханлығындағы ўақыялар жазылды. Бунда Бухара ханы Убайдулла 1707 жылы 12 майда Балхты қамал еткени, сонда Кенегес ҳам жабут қәуім бийлери ерлик еткени жазылды. Бухара әскерлери Балх жерінде ақырзаман пайда етип, базарлар, кварталларды өртеген, әскерлер халықтың мүлкін тонаған, көп мың қыз-жауанларды шоры-қул болып айдап кеткени тәрипләнди. Бул китапта ҳәрқыйлы руўлар атамасын көремиз. Сарай, Дурман, Минг, Юз, Қатаған, Маңғыт, Кенегес, Қонғурат, Найман, Алчин, Керант, Курами, Джабут Масит, Уйрат, Хытай-қыпшақ, Қырқ, Мерке, Ыабу х. т. б.

Әмиўдәрәя бойындағы Термез қалада (бурынғы Бархар) Найман, Қонғурат қәуімлери көп болған.

«Тарийх-Абул-Фаиз хани»—бул мийнетте 1711-1724 жыллары Бухарадағы Аштарханидлер әўлады Абул Фаиз хан (1711-1714) әмири, икметлери тәрипләнди. Кітаптың ийеси Абдаррахман Даўлет (Тале) баянлаўынша Абул-Фаиз елди дурыс, әдил басқармады. Сол себепли, Маңғыт ҳам Кенегес, қонырат ҳам Найман, Қытай-қыпшақ, ҳам мың қәуімлери отырықшыларға тынышлық бермеди, оларды тонады, көшпели «өзбек» руўлары бир-бирине қарсы да болды. 1713 жылы Кенегеслер Самарқандты бүлдирген. 1719 жылы 2000 атлы Кенегеслер Исмаил Мирахур басшылығында Бухарадағы Бахаўаддин аўылына келген—деп жазды Абдрахман Тали. Кітапта, Самарқандта Раджабхан басшылығында 1722 жылы бийғәрезлик ел болды, оны Кенегес, қатаған, қыпшақ х. т. б. қәуім беклери қоллаған деп жазды.

Мухаммед Риза Агахийдың «Риезуд-давла» атамадағы мийнетинде Хийўа ханы Аллақулы ҳүкимранлық қылған (1825-1843) жыллардағы ўақыялар өз сәўлесин тапты. Бул китапта 1249 ҳижра (1827-1828) жылы Айдос бий басшылығындағы қарақалпақ елиндеги қозғалаң болғаны, буның себеби халықтан жыйылатуғын салықлардың көплиги ҳам аўырманлығы деп көрсетилди. (Г. Каримов, С. Долимов Огахий-тарийхшы 6' бет. китап: Мухаммед Риза Мираб Ерниёзбек ўғлы Огахий том 5. Ташкент, 1978). «Риезуд-давла»да Айдосбийдың аўхалынан, ўақыясынан

Көк өзек елинин әка бириншиси Қонырат улусы, қолдан тиресинен Султан уғлы Айдос бий бурын шын ықласы менен Ханға хызмет еткен еди. Соң Айдос бийдың этирапына қарақалпақ улысының жыйылыўы, оның еки улы Қонырат менен атланғаны жөнинде Агахий баянланды. Риза баҳадир, Туре баҳадыр ҳам басқада Қонырат қаласына барып, қырылған әскерлердин бирнешеси, әжели жетпегени, қалалар Айдос бийдин алдына барды ҳам аўхалды билдирди. Айдос бий Хийўа ханының әскерлеринен қәуипленип «Сары» деген көшип Қалта таш жолы менен Бөрши таўдың үстинен шықты. Хан әскерлеринен қашқан қонырат бийлери ҳам хожалар Еркебай қудық, Шурық рабат қудыққа жетип дем алды. Олардың бахтына хан ләшкерлери изинен жеткен, олар елши әкерип бағыныўды буйырған, бирақ Айдостың жәрдемшилери оның сөзлерине қулақ салмады. Айдос бий шарорат тахтирин тутып, ҳүкими тағдир билан пайибанди занжир етип, аман ҳаял ҳам атфолли асир ҳам барша аше ҳам амволин еттир қылып, бағынды, бирақ ол тирик қутыла алмады. Хан ләшкерлерине бағынбаған Қуўаныш баҳадыр ҳам Қандекли бағас ҳам Досым қара ерлер гүресип қаза тапты. Айдос бийдин басын кесип Хийўаға алып келген еди. (Огахий тарийхий кытаплари том. 5. 80 бет). Агахий мийнетинин соңында «Айдос ама» атамада поэтикалық қатарлар берилди.

V-XVII ӘСІРДЕГІ ЕВРОПА САЯХАТШЫЛАРЫ МИЙНЕТЛЕРИНДЕ АТА-БАБАЛАРЫМЫЗ—НОҒАЙЛАР ҲАҚҚЫНДА.

XIII әсирден баслап Европа саяхатшылары, елшилер ҳам мийн миссионерлер Шығыс халықларына, Монғол-татар қәуімлеринин өтмишине қызығып өзлеринин саяхатнамасында көрген-билгенин жазып қалдырды. Олардан Плато Карпини Джованни де Монголар тарийхы», Вильгельмд Рубруктың шығыс елдерге саяхатнамасы ҳам Марко Полоның «Саяхатнамасы»нда рап бойы қыпшақ саҳрасындағы қәуімлер, руўлар ҳам олардың этнографиялық белгилери ҳаққында қызықлы мағлұматлар көремиз. Батыс-Европа саяхатшылары Алтын Орда қалаларына көп келгени мәлим. Саяхатшы Плато Карпини, ағайынды Никола ҳам Аффес Поло Хорезм жерине (Ургенш-Органсо) келген еди. Европа саяхатшылары менен бирге рус саўдагерлер Ургеншике (Орначъ) келгени ҳаққында рус жылнамаларында бири «Никон жылнамасы» (1387 жыл)нда Әмир Тимурдың Хорезмге атланыслары болып, сонда ол Тохтамыс ханнан «Орначъ» (Ургенш) қаласын жаўлап алған еди. (М. Ш. Қыдырниязов Алтын Орда дәуириндеги түслик Арал бойы мәдениаты. Ташкент, 1993 жыл, 17 бет). Енди, Хорезм елатының арқа шекарасында Хожатархан (Астрахань) ҳам Хийўа аралығында, Едил

(Волга), Жайық (Урал), Жем (Эмба), Сырдарья бойлары. Алтын Орда мәмлекетинен бөлінген, майда ханлық, улуслар, лып дүзілген «Ноғайлар» қаққында Европа саяхатшылары мийнетлерінде көреміз. Алтын Орда қалаларына көбінесе Илиялы саудагер Франческо Балдуччи Пеголетти, Венеция саудагер хәм тәжірийбелі елші Иосафат Барбаро хәм Корини, Голландиялы саудагер Исак Массаның «Саяхатнам» мағлыұматларынан дереклер көреміз. Италиялы Ф. Б. Пеголоти «Үргеништің базарынан Европа ушын кереклі барлық ашарларды сатып алуға болады» деп таң қалып жазды.

ПЕГОЛОТТИ Ф. Б. сауда практикасы. А. Эванс редактор. Англ. тилинде Кем бридж-Маасачусетс. 1936. 21-22 бетлер). Венециялы елші Иосафат Барбаро 1436-1452 жыллары Тана (Дон дәр्या бойларында жасады, ол 16 жыл ишинде Едил (Ледия) Кумания (Қыпшақ), Газария, Алания, татар, (Өзбек улусы) хәм басқа жерлер бойынша мағлыұмат жазды. Саяхатшы Үргеніш қаласын тәріптеп жазды, бул шәхәр тегисликке жайласқан ылай-топырақтан дийұаллары болған, узынлығы 4 миль шамалады. Үргеніш жети жыл урысларда бүлінген, қолдан қалға өтип, қулаған дийұаллар, жайлар көп екенін жазды. Үргенішке Персия, Бухара хәм басқа жерден саудагерлер келеди, Кипийден Үргенишке шекемгі кең журтты түркменлер ийелестіріп атыр, олар Әзим хан хәм оның бестуысқанына бағынышлы еді. Ноғайлардың сүйиклі ишимлигі қымыз. (Қобылье молочники олар пьян? болғанша ишеди деп жазды. Саяхатшы А. Джемсон Оксус (Эмиүдәрья) бойы менен Бухараға қарай сапар еткен. —Английские путешественники в Московском государстве XVI века, перевод с английского Ю. В. Готье М. 1937. с. 167. 193).

Ноғайлар XVI—XVII әсирлерде Волга, Арқа Кавказ, Урал аралығында кең территорияда жасады, сонлықтан Европа саяхатшылары көшпелі ноғайлардың үйі-арбада, қаласы жоқ қара үйде күн көреді деп әбигери, поскыңшы қәуімлер сыпатта таныстырды. Саяхатшылардың күнделік дәптеринде ноғай руулары хәм олардың топарларының географиялық жайлауын, орнын көреміз. Мс.: Бештау ноғайлар, Кубан ноғайлар, қумық-ноғайлар, Хожа-тархан-ноғайлар, Ақ-кермен ноғайлар, Хорезмлі ноғайлар хәм басқалар. XVI әсирде ноғайлар «Сан» ноғайлар деп аталды. «Ноғай» сөзінің мәнісінде ил-пазларда хәрқыйлы пикирлер бар. М.: 1300 жылы өлген Ноғай (Әмир) улусының халқы, қәуім хәм руулары өзлерін бұрынғы руына «Ноғайлы» атамасын қосып айтқан, сөйтіп Ноғай халқы деген түсиник пайда болған. Ноғай сөзі монғол тилинде Нохой-ит (Собака) мәнісін береді. Буны түсинік айырым ноғай руулары өзлерін ноғай демей биз Маңғыттым дейди. Сонлықтан, айырым саяхатшылардың мағлыұматлары Ноғай-Маңғыт атамалары шатастырып, алжасықларда, екі

лық түсинигінде берилди. Ноғайлар улысы Ақманғыт Едиге хәм оның баласы Нураддин Мырза (1426-1440) уақытында жақсы рауажланды, бириккен көшпелі феодаллық улыс (көшпелі ханлық) мәмлекет дәрежесінде болды. Ноғайлардың орайлық пайтахты—Сарай шук қаласы болды. (Б. С. Э. том 18. Ноғайцы М. 1974; Народы Кавказа том. I. М. 1960). Ол жазды: «Татария даласында 1438 жылы Улу Мухаммед хан басқарды, көп жыл уллы император болды. Оның әскер басшысы Наұрыз хан Едиге улы еді. Наұрыз хәм Уллы Мухаммед арасында өз-ара келіспеушилик болды, соңында Наұрыз өзіннің улысын бөліп алып кетті, ол Едил дәрья бойындағы Кезимахмет (Кишик Мухаммед) хан ке барып қосылды, олар әскерий биригип Улу Мухаммедке қарсы атланыуға шешімге келди. Олар Астраханға жақын жерден дәрьядан өтип Дон дәрьяға жүрди, бул дәрьяда муз бар еді. Әскерлері алдында, кейнінде атлар, мал-дүньясы көшип-қонып Боз-ағаш (Серое дерево) деген жерге жетті. Дон бойындағы хабар гиры (Строжовые отряды) Наұрыз хан алдына шықты, оларға хәр қыйлы инам сыйлықлар беріп, алға жылдыслап, кирип, барыуын ирикти. «Мы повезли ему хлеб, медовое вино, пиво (бузу)...» Наұрыз ханның алдына «бас урып» барған дилмаш Боран соқыр, консуль жавлоносекте—көзлі, вино тасыушыда бир көзлі еді. Буларды көріп Наұрыз хан айтты: «Посмотри, что за город, где на троих людей приходится только три глаза!» путешествие в Дону. (Перевод Е. Ч. Скржинской М. 1971 142 бет). Тәжірийбелі елші И. Барбаро Наұрыз ханның Дон дәрья бойында таңланып, ушырма сөзін солай хатқа түсирген еді. Наұрыз хан улусының көші, атлар, түйелер, майда маллары Авак даласына терең кирип, қоныс жер, жайлау ізлеп баратырғанына бизлер узақ қарап турдық,—деп жазды И. Барбаро.

Европалы саудагер Антония Дженкинсон 1558-1560 жыллары Астрахань арқалы Хийуа, Бухара қалаларына саяхатқа барды. Ол 1550 жылы 14 сентябрьде мың түйелі үлкен көруанға қосылып Хорезм журтына сапар еткенін жазды. Көрүанлар Манғышлақ ұалаятындағы Темир Султан хәкимлигине жол алды. Көрүан 1558 жыл 4 октябрьде Устиурт жанбауырадағы Шехри ўәзир (Селлизюр) қалаға жетті. Ол жерде Хожа Әзим хан (Король по имени Әзим хан) басқаратуғын еді. Көрүан Шехри ўәзир қалада он күн дем алып, 14 октябрьде Селлизюрдан Үргеніш бағдарында сапар етті. Олар Үргеніш журты шеғарасына 16 октябрьде келди. Бул жерде Әли Султан хәкимлик етер еді, ол Әзим Султанның туысқаны деп жазды Антония Дженкинсон. XVI әсирде Ноғайлар үлкен, киши хәм Алты ул Ордасы болып бөлінди, Арал бойларында Хорезмнің арқа шеғарасында алты-уллар-ноғайлар жасады. Ноғайлардың руулары: қыпшақтар, ұйғыр, кенегес, манғыт, найман, хәм басқалар қумықлардың

руўлары: ырғақлы, манғыт, нукуз, қаңлы хәм басқалар, қубла Арал бойындағы жер—суў атамасында, қарақалпақ этнониминде бары анық (С.Ш. Гаджиева Материальная культура ногайцев в 19-нач. 20в. М. 1976. 8 бет). Европа саяхатшыларының бири Матвей Каховскийдің «Сказание о двух сарматаях» атлы мийнетинде «Ногай» атамасы 1510 жылы ең дәслеп тарийхий дереклерде көшпели халық, қәуим атамасында белгили. Буннан бурын «Ногай» атамасы шет елликлер мийнетинде ушыраспайды.

«Польшалы саяхатшы Мартин Брьневскийдің Қырымды тәриплеп жазыуында». (1570 жыл) Арқа Қырым даласында ногайлардың қыслауы хәм жазлау орны барын жазды. Саяхатшы И. Шильтбергер, Х. Асколи, Эвлия Челеби, А. Олерий мийнетлеринде ногайлар ҳаққында дереклер бар.

Голландиялы саудагер Исаак Масса «Московия ҳаққында қысқаша мағлыұматлар» деген (1610 жыл) еске түсирийинде төмендегише жазды. Москва патша Иван IV Казан хәм Астраханды алғаннан соң, Ногайлардың бийи Ақ Көбек (Ас)тиң баласы: Жәдигер хәм Қайбулладан Москваға елши келди, олар Христиан динине кириў, шоқыныўға ыразылық берди. Астраханға ногайлар патшасы Абдыл-рахман орнына Ямгурге хан болды. Ол Иван IV Астраханға атланыс жасағанда, қаланы таслап Тюменге (Титеп) қашып кетти. (Иностранные путешественники о России). М, 1937, 23-25 бетлер).

Солай етип, Европалы саяхатшылар Кавказ Астрахан—Хорезм, аралығындағы ногайлар ҳаққында бай дереклер қалдырды. XVIII әсирдеги рус дереклери XVIII әс. бас гезинде уллы Петр I Шығысқа қатнас жасаўға жаңа жоллар изледи, соның тийкарында Индия хәм Қытайға саўда, елшилик Хорезм арқалы Индияға барыўға мақсет етти. Россия императоры уллы Петр I тәрепинен 1714 жылы 24 апрельде пәрманға қолқойылды, бунда гвардия капитаны князь А.Б. Черкасскийди Хийўа ханлығына жиберий, хан менен елшилик сөйлесий нәтижеде Әмиўдәрья бойында «алтын қум»ларды изертлеу ушын 1000 кишилик әскерий бекинис қурыўды буйырды. Петр I Әмиўдәрьяны өрлеп Ауғанстан, Пакистан, Индияға баратуғын саўда жолын ашыўды тапсырма берди. Бирақ 1717 жылы А. Б. Черкасский Хийўаға 2000 әскер менен келгенде, Хийўа ханы елшиге қыянет етип оларды набыт еткен еди.

ФЛОРИО БЕНЕВЕНИДИҢ РЕЛЯЦИЯСЫ (ШИФРЛЫ ХАТЛАРЫ)

XVIII әсирдің 20 жыллары Петр I Шығыс еллерге өзиниң елшилерин саудагерлерин хәм жансыз агентлерин жиберип сол жерлердің жағдайларынан мағлыұмат жыйнаўды буйырған еди. Солардың бири Италиялы Флорио СПб «Посольский приказ» мекемеде хаткер болып ислеген соң Бухараға агент етип жибе-

ди. Ф. Беневени 1718-1725 жыллары Москва, Астрахан, Шейхана, Хорезм хәм Бухара жерлеринде болды. Ол Бухара хәм Хийўа ханлары арасында урысларды, Араллылар хәм қарақалпақлар бирликте Хийўа ханына қарсы гүреси, Шах темир Султан Олар хан көтерийге ҳәрекетлерин жазды. Ф. Беневенидің шифрлы реляциясында Әмиўдәрьяда алтын қум бар, буны алыўға усылы қойды дәрьяға шомылдырып, соң жағаға қурғатып алының қыйқымларын жыйнайды екен, таўларда алтын хәм үмис бар, бирақ ол жерлерде қараўыллар қойған екен. Хийўа алығында «Шеджелильских серебряные руды» (Шейхжали руда гүмис руда бар деген мағлыұматты жазды. (—История Узбекистана в источниках XVI—XIX вв. Т., 1988, с. 88).

XIX ӘСІР—XX ӘСІРДИҢ БАС ГЕЗИНДЕГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТАРИЙХЫ БОЙЫНША ХҮЖЖЕТЛЕР

XIX әсирдеги Хийўа ханларының хұжжетлериндеги қарақалпақлар ҳаққында дереклерде ең дәслеп П. П. Иванов (1936 жыл) изертледи. Хийўа ханларының хұжжетлери 1873 жылы П. П. алып кеткен еди, соннан бери хешким бул хұжжетлерге илимий дыққат аударған емес. 1942 жылы П. П. Иванов Ленинград қамалында ашықтан қайтыс болды. (О. Юсупов, П. П. Ивановтың архиви. Әмиўдәрья 1986, №2) Москвалы Б. В. Андрианов тәрепинен 1873 жылы Хийўаға экспедиция келген. А. И. Кунниң коллекциясын хәм архивлерин изертледи. (—Советская этнография. 1951 №1 с. 149-155) АҚШлы профессор Ю. Брегель (1958) Хийўа ханларының 10 хұжжетин изертледи. 1962 жылы өзбекстанлы алым М. Юлдашев, А. К. Бороков тәрепинен Спб, М. Е. Салтыков-Щедрин атындағы мәмлекетлик публикалық kitapханадан Хийўа ханына тийисли 9 дәптер изертленди. Бул мийрас 1962 жылы Ташкенттеги архивке алынды. Бул хұжжетлердің 100 асламы қарақалпақларға тийисли тарийхий дереклер болды. Ю. Брегельдин изертлениўинде хәм академик С. Камалов тәрепинен Хийўа хұжжетлери хәм Оренбург архив хұжжетлери илимий дыққатқа миясар болды. (Ю. Брегель Архив хивинских ханов—Народы Азии и Африки 1966, №1, 67-76 бетлер; С. Камалов Новые данные о Кунградном восстании 1858-1859 гг. Вестник КК ФАН УзССР 1965, №1, 40-53 бетлер). С. Камалов Подлинные исторические документы о восстании каракалпаков 1855-1856 гг. против хивинских ханов. —Вестник КК ФАН УзССР 1964, №4, 3-9 бетлер). Солай етип, XIX әсирдеги Хийўа хұжжетлерин изертлеўге П. П. Иванов, Ю. Брегель тәрепинен басланды, ал Оренбург архивиниң хұжжетлеринен қарақалпақлар ҳаққында дереклерди С. Камалов биринши болып жәриялады. 1967 жылы Ю. Брегель Ташкенттеги архивтен «Хийўа ханының канцеляриясынан» тийисли

ры х. т. б. жәрияланды. 1890 жылы 29 октябрьде Қум өзені Бағауаддин ийшан Атауллах ийшанның ұғлының арзасын төрт мың танаб жери болғаны, бул жерге ханның жарлығы болып, буны Шымбай оязы алып қойғанын, сонлықтан жерге жарымшы егин алып турған дийхан-пухаралар өнген өнимін қақы беріуіге бастартып, ал қудайдан қорыққанлар жер қақысынан беретұғынын хатнамада жазды. Сонлықтан, Бағауаддин ийшан өзинің хатында улуғ дәрежелі Әмиүдәрә музафаты киминен, хәзиретлерден жерге ийелик етіуші жарлық хаты тауып, қайтарып беріуін сорады. Тилекке қарсы Қум өзені ийшанларының өтиниші орынланбады. Сонлықтан болса кері 1919 жылы жергиликли бай-болыслар, ийшанлар кеңес құрып, Мети дәуиринде талаблары келіспей контрреволюциялық хәркетлерге, сиясий күреске қатнасқаны анық. Қоңырат тауабығында Хәким ата этирапындағы отырықшысы Алланияз моланың түркменлер арасына барып бала оқытыуына бир жылы жууаб беріуіне кепиллик етип Төремурат аталық Матайби ұғлы мөр басып, хатнама жазған еді. Тилекке қарсы, Х. Хамидовтың кітабында Төремурат аталық қашан жасағаны, о қақында Хийуа архивлик дереклер барма деген сораулар ашық қалды. Ю. Брегельдин кітабында «Төремурат бий сын Матай бия—ашамайлы. 120, 142, 176, 213, 239, 254» Исмин көремиз 1872-1873 жыллары Ашамайлы ауыл 87 1/2 атлы хызметке берилиуі көрсетилди, сонда Төремурат бий исми бар. 1869 жылы сентябрьдегі закәт дәптерде «Төремурат бий сын Матай бия» хожалығында 50 қара мал, 18 қойдан зәкат алғаны жазылды. (Брегель кітабы, 142 бет). 1871 жылы зәкат дәптерде Төремурат бийдин 83 қара малы, 40 қойы болғаны көрсетилди. Ақ қалқуренинде Төремурат бий (1872) ауылы болып, аның 102 қара малы хәм 31 қойы есабынан ханға зәкат төлегени көрсетилди. Солай етип, Х. Хамидов жәриялаған Шахсий, рәсмий хужжетлердин мәніси, дөрелген жери, бундағы мөр басқан бийлердин мөкан жайлары, турмысы бойынша архивлик дереклер тийкарында толықтырыуға болады, XX әсирдин бас гезиндегі қарақалпақлардың рәсмий хужжетлеринен басқа, халық шайырлары қаладағы судья (Қазы) хызметтегі дилмашлардың ис қағазлары тарийхый дерек болып табылды. XIX әсир—XX әсирдин бас гезиндегі қарақалпақ шайырлары Бердақ, Әжинияз, Өтеп, Омар, Аяпберген, Аббаз, Садық, Асан дилмаш, Қазақбай дилмаш, Қазы Мәулик, Сейфулғабит Мәжит улы, Қасым Әуезов, Аллаяр Досназаров, Ораз Ерманов хәм басқада ел басшыларының қолжазбалары, хужжетлери қарақалпақ хәм Қарақалпақ Автономиялы областының дүзилиуі жыллары бойынша қунлы дерек болып табылады.

* * *

ЖУУМАҚЛАУ

Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халықлары тарийхы бойынша ең әйемги, орта әсирдегі хәм жаңа дәуирдегі мағлыұматлар, дереклерди қысқаша таныстырыуда бизлердин мүмкиншилигimizге қарай усы кітапшаның көлемине сай етип беріуді нийет еттік. Әйемги Туран жери, Мауераннахр аймағы, Қубла Арал жағасында бир неше әсирлер дауамында хәр қыйлы халықлар, қәуим-руулар жасағаны мәлим. Олар өз-ара сиясий, социаллық, мәдений байланыслар да болды, олар мөкан еткен жерден Шығысқа, батысқа көруанлар өткен, сол жерлерде хәр қыйлы урыслар, атланыслар болған, сол жерлерден еллерди байланыстырыушы елшилер, саяхатшылар өткен еді. Сондай-ақ хәр елдин, мәмлекеттин тарийхы, өтмиши өз заманында хатқа түсирилгени анық. Сол себепли, Орайлық Азияны мөкан еткен өткендегі ата-бабаларымыз қақында, олардың этносиясий, этносоциаллық, мәдений өмири жазба дереклерде толық болмаса да, паршаланып, үзинди, еске алып жазыу, арнаулы жазыу, мағлыұматларды ушын жазыуларда орынланғаны мәлим. Сол мағлыұматларды еле жыйнау, толықтырыулар беріу келешектегі ұазыйпалар болып табылады.

Қарақалпақстан аймағында орта әсир хәм жаңа дәуирдегі халықлар, қәуимлер-руулар қақында жазба дереклерди жыйнау, оқылық кітап етип шығарыу ислери жаңа басланып атыр. Келешекте Қарақалпақстан республикасының кеңес хукимети дәуириндегі тарийхнамасы қайтадан жазылыуы, толықтырылыуы, сабақлық кітап шығыуы күтилмекте. Бул ушын, ең дәсілеп Қарақалпақстан тарийхына байланысly архивлик, қолжазба дереклерди жыйнақ (Свод) етип, хрестоматиялар шығарыу зәрүрли. Сонда ғана, биз үлкемиз өтмишине, ақ излерине нәзер салыу, изертлеу хәм үйрениуде нәтийжеге өрисемиз.

ҚОСЫМША ДЕРЕКЛЕР

№1 Хужжет

Авторы: Мухаммед Йар бин Араб Қатаған.
Қолжазба атамасы: Мусаххир ал-билад. (Покорение стран)
Бул қолжазба Россия Илимлер Академиясы Шығыс Таныу Институтының Санкт-Петербург бөлиминде қолжазба фондында сақланбақта. Шифр С—465. 92-бетте. Мардум қарақалпақ қақ

қимда еслеу жазылған. Сол бетте «Закири Шейхум Султан бин Султан Мухаммедсултан...». Бухара тахтына талас болғаны, сонда қарақалпақ халқы да өз султанын тахтқа усығаны баянланған.

Бұл қолжазбаны қарақалпақ тарихын изертлеуші П. И. Иванов² изертлеген екен, соң қазақ алымы М. Х. Абусейтова³ хәм шығысты изертлеуші В. П. Юдин⁴ дыққат бөлген, русшаға аударған еді. Ол «Тарих-и-Шайбани»⁵ атамадағы Ташкенттегі Шығыс таныу Институтындағы қолжазбаны илимий журтқа мәлим етті.

* * *

Кучкинши ханның улы Абу Сайд Султан, Эбу Сайд Султан-ның улы Шейхим Султан хаққында.

Абылхайыр Султан⁶ Мулкент жеринде әжел зәрәрин татып о дүньяға қарай жалауын көтерип жол алғаннан кейін, Шейхим Султан қатты абыржыған халатта қутырған қасқырдай тум-тусқа урынды хәм бирнеше күннен кейін бул дүньядан табаны тайған Султанларға қосылуға асықты. (58 б.). Ақырында, ол дәртке толы бул дүньядан ұаз кешип, о дүнья сарайынан жай тапты. Бирақ, қарақалпақ халқы (мардум) Қоқан тутымы үстемлилик еткен басқару дәуиринде сыртқы пишини Шейхим Султанға уқсас биреуді тауып, оны бул Шейхим Султан деп халық арасында хабар таратады хәм қазақ Эбу-Лайс Султанға апарып оны хан деп жөриялайды. Соңолар бир неше мәртебе Самарқанд дөгерегине хәм оған жақын жайласқан жерлерге топылыс жасайды. Ақыр аяғында өтирик әшкара болады хәм геллесин қойдың геллесиндей кесип алып, көп аласаттың себепшиси болған адамнан өзлерин қутқарады.

АБУ—АЛ—ҒАФФАР СУЛТАН ХАҚҚЫНДА.

«Буннан кейін Абу-ал ғаффар Султан⁷, Абу-Ал-Мумин Султан⁸ хәм Хашим Султан менен бирликте Ахси ұалаятынан шығып кетти хәм Қашқар жаққа қарай жол алды.

Тәуекел Султан үлкен бир отряд әскерлер менен олардың изинен қууды хәм Алай даласында қуып жетти... Тәуекел Султан Абу-ал ғаффар-Султанды тутқынға алып дәрхал оның геллесин геүдесинен жұда етти хәм Халиф мәртебесине ийе тахт алдында жетти хәм геллени сол хәзиреттің жүйрик атының дойнағының астына атып урды.

Абдуллаххан⁹ хәм Абу-ал Мумин хан өлгеннен кейін қарақалпақ халқы Түркстанда белгили бир дәрежеде Абу-ал Ғаффар султан менен уқсаслығы бар бир адамды табады хәм оны Абу-ал Ғаффар Султан деп атап, хәким етип тахтқа отырғызады.

Бахадырхан, Ешимхан хәм барлық жәмәәти менен бирге келип Абу-ал Ғаффар Султан менен он еки күн дауамында урысады. Он үшінши күн дегенде қазақлар тәрәпи жеңилиске дуушар болады хәм Абу-ал-Ғаффар Түркстан, Сайрам, Ташкент, Ахскент, Андиган ұалаятларын өз құрамына қосып алып, Ташкент пайтахт етеді. Ол атланысқа шыққанда барыс жылына тууры келетугын бир мың он екінши жылдың гүз паслы еді. (65-66 бетлер).

ТҮСИНДИРМЕ:

1. Мусаххир ал-билад-Шайбанилердің өмир баянына арналған жыйнақ. Бухара ханы Абдаллахтың 1583-1598 жыллардағы өмирі тәриппенген. Аштарханидлердің Бухарадағы 1500-1605 жыллардағы хәкимшилиги сүүретленген.

2. Юсупов О. Ж. «Об архиве П. П. Иванове» журнал «Вестник» Каракалпакского филиала АНР Узбекистан 1986 №2 саны.

3. Юсупов О. П. П. Ивановтың архиви хаққында «Әмиўдәрья» 1986 №2 саны.

АВЛОИВАН фонд 124, опись I, д. 49; «Қарақалпақлар хаққында жаңа дереклер» 12-14 бетлер. Мухаммед Яр бин Араб Қатағанның «Мусаххир-ал-билад» қол жазбасынан қарақалпақлардың сиясий жақтан ғәрезсиз халық екенін, олар қазақлардан бийғәрез өз султанын Бухара тахтына усынғанын алым тарихый деректен тапқан еді.

3. Абусейтова Мерўерт. «Қазахское ханство во второй половине XVI века», Алма-Ата, 1985г. 61 бетте. Қарақалпақлар XVI-әсирдің ақыры XVII-әсирдің басында сыртқы сиясаттағы акцияда өзлериниң активлигин көрсетти деп баҳалады. Оның китабына рецензия: М. Мамбетуллаев, О. Юсупов, «Қазахское ханство во второй половине XVI в». «Вестник КҚФАНРУзбекистана 1986, №1.

4. Юдин В. П. «Тарих-и-Шайбани» как источник казахского и каракалпакского народа XVI-VII вв В книге: Тезиси докладов КазГУ, Алма-Ата, 1971, 156-157 бетлер.

5. «Тарих-и-Шайбани»—Қолжазбаның атамасы шамалап алынған. Бул нұсқа Ташкенттегі ӨзРеспубликасы Илимлер Академиясы Шығыс Таныу Институтында сақланады. Шифр №1505 тили парсы, қолжазбаның 59 бетинде Мардум қарақалпақ Шейхим Султанды хан етип көтергени тәриппенген. Бул қолжазбаны В. П. Юдин биринши рет изертлеген. Қараңыз: «Вопросы историографии и источниковедения Казахстана». Алма-Ата, 1988, 201-221 бетлер.

6. Абу-л-хайрхан-Шығыс Дешти—Қыпшақта 1428-1467 жыллары жасаған. Жучи Шайбанидің тухымлары, Көшпели өзбеклер мәмлекетин құрған.

Абул-гаффар Султан-Баба Султанның баласы, әкесі Самарқандта 1556-1582 жыллары хәкимлик қылған.

8. Абд-ал-Мумин хан-Абдуллах ханның улы. 1598 жылы әкесі өлген. Ол Жәнибек ханның шаулығы, 1599-жылы өлтірілген.

9. Абдуллах хан-Бухара уәлаятының хәкими, 1557-1598 жыллары жасаған. Абул-хайр ханның шаулығы.

№2 Хүжжет

«Сығнақ» қаласында табылған «Жарлықнама» менен әкедемик В. В. Бартольд 1902 жылы танысқан еді. Бул «Жарлықнама»лар менен П. П. Иванов 1935 жылы танысып, русшаға аударған. Сизлерге усынып отырған «Жарлықнама» «XV—XVIII ғасырлардағы қазақ ханларының тарихы бойынша деректер» атамдағы жыйнақтан алынды. Алма-Ата 1969 жыл, 318-319 беттер.

ЖАРЛЫҚНАМА

Ол мәңгі жасаушы инсан Абул-гази Абдуллах хан Бахадур Султан сөзі.

Хәзирги уақытта адамгершилигі мол, Мәулен Камал-аддиннің Шарапатын берк уллы сейитлерге, кең пейилли Шайхларға, Имамларға, мәртебелі диний алымларға, құрметли хәмірлерге, уллы арабларға, мыңбегилерге, жүзбегилерге, мирхазарларға (мыңлық), райиятларға хәм жергиликли халықтың барлық жәмәәтине, усы жердің барлық жасаушыларына, барлық аймақларға, елатларда тұрақлы жасайтуғынларға, ауыллардағы ярым отырықшыларға хәм көшпелилерге, хәмелдарларға, арабларға, түркілерге, қазақларға хәм қарақалпақларға хабарлансын: Садр-ал-Ислам (сөзбе-сөз «Исламның көкірегі» дегенди аңлатады). Шайх Мәулен Камал-аддиннің каналларының жағаларына жайласқан жерлерге бизің көшпелі құймимиздің зыян тийгизип атырғанын бизге хабарлады.

Усының тийкарында пәрман: «Хисарчук булағынан басқа Тоқтамыс булағы, Хараш булағы, Келтежалғия каналы, Қызылтал каналы, Арысланды каналы, Жулақ каналы, Мыңбулақ каналы Сығнақ халқының мүлки болып есапланады. Себеби, жоқарыда аталған Хисарчук Сығнақтың Шайхы Алланың меңри жауған Мазар Хазрет Аллам Абул—Хасан Зийад-диннің уақым жерине шығарылған еді.

Аты аталған елатлардың халқы жоқарыда көрсетілгенди тастыйықланды деп есаплансын. Хисарчук булағына қол тийгизбесин хәм хешқандай бөгет баспасын.

Жарлықнама 1006 хижарада (1598 жыл) жазылды.

Россия императоршасы Анна Иоановнаның Арал уәлаятының хәкими Сатемир хан Муса хан улына жолланған жарлықнама.

Бул қол жазба Россия Орайлық Мәмлекетлик архивинің әйемги актлер деген архивлик фондында сақланады. (ЦГАДА. фонд 397. опись I. дело 314. 416-417 беттер).

ЖАРЛЫҚНАМА:

Уллы мәртебелі Императорша Ханымның Арал уәлаятының хәкимдарларына артиллерия полковниги Гарбер арқалы жолланған жарлықнамасын Сибирь, Астрахан, Москва, Киевтің патша айымы пүткіл Россияның бирден бир ийесі, уллы мәртебелі хәм ғайбарлы патшайым, императорханым, Алланың меңри жауған Анна Иоановнадан.

Бизің империямыз бенен Арал жери арасында сауда қатнасын себепсиз иркіу емес, ал оны рауажландырып ен жайдыруу нийетиндемиз. Сол себепли биз Астраханнан Арал жерине сауда кәруанларын бұрынғысынша жибере бериуді пәрман еттик, ол жол қәуипсизлигин тәміин етиу үшін сизлер менен хадалый сауда қатнасын дүзиуге артиллерия полковниги Гардерди жибериуді кәруанлардың өзлери усыныс етти хәм сизди оған қол астыңыздағы жериңизди өз дәрежесине ылайық иззет көрсетеди, деп зәрүр болған жерінде бажыханлар ашады, оның бизің пәрманымыз бойынша сизлердің алдыңызға қоятуғын усынысларына толық исеним менен қарар деп биз сизлерден үмит етеміз.

Егер сиз өзиниздің хадал хәм хақ нийетинизге қайшы келетуғын хәрекет ислеуге мәжбүр болсаңыз, онда оның себепин түсиндириуді күтеміз.

Буның тийкарында тек Сизің хәм Арал жеринің мәпи талап етилип атыр. Сизге жақсы ден-саулық хәм аманлығыңызды тилейміз.

Бизің патшалық дәуиримиздің екінші жылы, 1731 жылдың 16-июнь күни Москвада тапсырылды.

ТҮСИНДИРМЕ:

Анна Иоановна 1693-1740 жыллары жасаған. Россия мәмлекетинің ақпатшасы.

Гарбер—Россия елшиси, 1732 жылы Хийуа, Бухара хәм Арал хәкимине жиберілген. Россия кәруанына Үстирттеги Сам деген жерде көшпелілер топылып, өзи зорға қашып кеткен. Қараңыз: «Красный архив» М. 1938, том 2 (38) 13-бет.

Россия императоршысы Анна Иоановнаның Қарақалпақ ханы Файыб хәм басқаларға жарлықнамасы.
Бұл туп нұсқаның көшірмесі: Оренбург областлық Мәмлекетлик архивте сақланады. (ГАОО фонд I, опись I, дело I. 157 бет).

ЖАРЛЫҚНАМА:

Аллаланың меңри жауған! Анна императорша—ханым хәм пүткил Россияның басқа да, басқа да, басқа да (жерлердин) ийеси.

Бизің қарақалпақ пухараларымыз Файыб ханға, хожаларға, Шейхларға, Бийлерге, Батырларға ақсақалларға хәм бәрше қарақалпақ халқына. Бизің императоршалық саўлатымыздың меңри жаўсын.

1731—жылы биз тәрәпинен жиберилген Мырза Мамбет Тевкелев алдында сизлер бизің императоршамыздың мәртебесине, қол астына өтиўди бас ийип, өтиниш етип, бизге ант бердинлер хәм өз қолларыңыз бенен тастыйықладыңлар. Соннан бери сизлер бизің пухаралығымызда болып атырсызлар. Ол ҳаққында бизин императоршамызға толық мәлим етиледі.

Биз, уллы патшайым, саўлатлы императорша ханым сизлерди өзлериңиздиң аңшылық, дийханшылық кәсиплериңиз бенен Императорханымның мийрим шәпәәти арқасында емин-еркин хәм қәўип-қәтерсиз жасай береді деп исендиремиз. Сизлерге өз қәлеўиңиз бойынша бизің қол астымыздағы пухараларымыз бенен еркин саўда етиўди усыныс етемиз. Ал зәрүр жағдайларды бизің пәрманымыз бойынша сизлер өз мойныңызға алған пухаралық мийнетлериңди булжытпай орынлаўыңыз тийис.

Қарақалпақ халқы бизің қол астымызға өтемиз дегенше көп қысқы жеген. Сонлықтан, биз уллы патшайым сизлерге жиберилген бизің статлы кеңесшимиз Иван Кирилов хәм полковник Мырза Тевкелевке сизің қарақалпақ халқыңызды қорғаўды хәм жақлаўды буйырамыз. Егер, сизің қарақалпақ халқы менен бизің қол астымыздағы басқа халықлардың арасында даў-жәнжел жүз берген болса, ол тексерилиўи хәм әдил шешилиўи тийис.

Бизің қол астымыздағы жайық қазақлары сизлердиң бизің қол астымызға киргениңизден бийхабар болғанлықтан бирнеше қарақалпақты әсир еткен. Сол қарақалпақлар излеп таўылып елине қайтарылыўы тийис хәм ендигиден былай жайық қазақларына бундай ислерге жол қоймаўы үшін сизлердиң ханыңыз, ақсақалларыңыз, өзлериңиз статлы кеңесши Кириловқа хәм полковник Тевкелевке жийи-жийи келип бар хабарды билдирип турыў-

ларыңыз тийис. Сизлер Кирилов хәм Тевкелев тәрәпинен берилген буйрықларды булжытпай орынлаўыңыз керек.

Жарлықнама бизің патшалық дәўиримиздиң бесинши жылы 1734 жылдың 10 июнь күни Санкт—Петербургта берилди.

Саўлатлы император—ханымның жарлықнамасының түп нұсқасы мәмлекетлик мөр басылды. Сол түп нұсқадан оқыған канцелярия хатшысы Ермола Тишанов.

ТҮСИНДИРМЕ:

1. Файыб хан—Ишим Мухаммед Баҳадур ханның баласы.
2. Мырза Мамет Тевкелев—Россия елшиси. 1873-жылы Киши жүз қазақларын Россияның пухарасына өткерийўге хызмет еткен.
3. Иван Кирилов—Петр I «уясынан» шыққан Мәмлекетлик искер хәм алым. (1695-1737).

№5 Хұжжет

Патша Василий Шуйский ҳәкимлиги заманларындағы имамнамалар.

Бул имамнама (Акт) Россия Орайлық Мәмлекетлик Архивтин әйлемги актлер (ЦГАДА Россия), соның «Ноғайлар иси» фонд 127 опись I, дело 2. 1608 жыл, сақланады. Акттиң мазмұны, Астрахан этирапында көшип қонысланған ноғайлар—он төрт руўлар Россия патшасы В. И. Шуйскийге салық төлеп турғаны билдириледі. Профессор М. Г. Сафарғалиев «ноғайлар иси» хұжжетлерден 14 руўдың дизимин жыйнаған, бирақ дизимин 14 тен көп болғанын анықлайды.

* * *

Дилмаш Прокофей Враскойдың Царицыннан 18 январда шығып ноғай жерине—Иштерек бийге (князь) хәм мырзаларға барғандағы сөйлеген сөзиниң жазылмасы.

Дилмаш Прокофей Враской Иштерек бийге айтты. Иштерек бийдиң өз адамы Байтуғанның әскер басы хәм бояр Федор Иванович Шереметевқа не дегенин айтып берди. Байтуғанның билдириўинше Иштерек бийге, Мырзаларға хәм улыс бийлерине халық бойсынбайтуғын қусайды. Боран оқ деген татар мыңлаған татар менен бөлинип бир жылдан бери еркин, көшип қонып жүр, ҳәзирде улысқа қосылмайды. Өз еркине көшкени, көшкен. Ол Боран оқ Иштерек бийден, барлық Мырзалардан хәм улыс бийлеринен, ОН ТӨРТ УРУУЛАР: Найманнан, Қоңыраттан, Қыпшақтан, Қытайдан, Мыннан, Бурлаттан, Түркменнен гиреў (аманат—заклад) алыўды әскербасы хәм бояр Федор Иванович Шереметевке тапсырған, бирақ, қалған жети руўды олар ноғай бийлери әскер басы хәм боярға Ф. И. Шереметевқа

көрсетпеген, жасырып қалған. Ал, барлық Мырзалар хәм Иштерек бий бул ҳаққында хәм улыс адамларыда әскер басы хәм бояр Федор Иванович Шереметевқа имамнамада жазбаған, олар өзлериниң көп жарлықнамаларында улыс адамларының ерки бизиң қолымызда деп жазған. Ал, Байтуған Иштерек бийдин қупыя тапсырмасы ҳаққында бизге айтты, ал ол, Иштерек бий бундай қупыя ислерде өзиниң ағасына исенбейди екен...

№6 хужжет

ШЕЖИРЕЙ — И — ХОРЕЗМ — ШАХИ.

Ийеси: Мухамед Юсуфбек Баяни «Шежирей — и — Хорезм шахи» қол-жазба Ташкенттеги Өзбекстан И. А. Шығыс Таныў институтында сақланады. Шифр №9596. Усы ўақытқа шекем Баяниийдин мийнетиндеги қарақалпақларға тийисли мағлыўматлар жәрияланған емес. Шежиреде көбирек Шығыс ханның әўладлары, Қоңыратлар дәстаны тәреплениди. Бул Хорезмли тарийхшы Мунис хәм Агахийдин мийнетлерин толықтырылған мийрас деп қабыл етемиз. Биз буннан «14 руўлар» туўралы баянлаўды алдық.

Он төрт уруўдың келип шығыўы ҳаққында

Өзбеклер төрт курдеге бөлинеди. Уйғур хәм найман бир төбе болады. Дөрмен, йуз, мың жәмиси уйғурға қосылдылар. Олар, Шейх ўаурлық найманға қосылып, қоңырат — қыят бир төбе болды. Жалайыр ўа әлиели қыятқа қосылдылар. Нукуз ўа мангыт бир туб болып Кенегес — Нукузге қосылды. Хурчи эла Мангытқа қосылды, ўа қаңлы — қыпшақ бир туп болып оларға ун турт уруғ кушулиб бәршеси онтурт руғ ат көтерди. Ол хан барша Өзбекка дәрьяға дейин, теңизгеше Әмиў суўының еки тәрәпиниң жерлерин, дәрьяның этирапларини бекем етип бердилер. Өзбек халқын көширип Ханқанын араб тәрәпинен қала салып көп жер бердилер. Бул 1642—1647 жыллар еди» (42 бет).

ТҮСИНИК СӨЗЛЕР:

1. Қ. Муниров. Мунис, Агахий хәм Баянидин тарийхый мийнетлери. Ташкент 1960.
2. О. Жалилов. XIX—XX әсир басларындағы қарақалпақлар тарийхына байланыслы хужжетлер. Ташкент, 1977.

№7 хужжет

Хийўа елшиси Әширбектиң Астраханға, соң Санкт — Петербургқа ханның жарлық хаты менен келиўи.
1713 — жыл 25 февраль — 21 май 1716 жыл.

Хатнама: Москвадағы Орайлық Мәмлекетлик әйемги Актлер архивинде «Хийўа иси ямаса Хийўа менен қатнасықлар» деген фондта сақланады. (ЦГАДА Россия фонд 134, опись I, дело I).

Уллы патшаға, мәлим болсын. Ядгар Мухаммед Баҳадур хан ҳомир қылғай. Уллы патшаны көрсен бизиң дуўамыздан соң бу сөзин айтқайсыз. Астрахань арасына ҚАРАҚАЛПАҚ түсти, олар өткен — кеткен саўдагерлерин тутып, урыс болған. Хийўа малларын алып, өзлерине қалдырып атыр. Бул ҚАРАҚАЛПАҚТЫ таўып қамаў ушын Ядгар Мухаммед Баҳадур хан Уллы патшадан алты топ тилеген еди.

Астраханнан бир неше саўдагер барғанда булда ҚАРАҚАЛПАҚ алды, биз Ишим ханның Малайыдан бир қара мал жиберген едик, оны да... хәм Ишим ханнан жуўап алмадым. Уллы патшаның қатыға булда көп, бул уллы патша ҳәзиретлерине мәлим болған. Айтыңыз бул сөзлерди (218—барақ).

Россия хәм Хийўа саўда жол ортасына ҚАРАҚАЛПАҚ дың мергенлери түсип, олар бажы пулсыз кәрўанлар өткерилмейтуғынын билдирген. Солушын түйеде алып жүретуғын қара топ бул ҚАРАҚАЛПАҚЛАРҒА қарсы атланысқа зәрүрлигин билдирген. (221 — барақ).

Очерки историко — географических сведений а Хивинским ханстве от дрейнейших времен до настоящего, Н. Веселевского С. — Петербург, 1877, с 161).

Академик — тарийхшы Н. Васеловский негедур Ядгар орнына Хожа Мухаммед Баҳадурхан атынан Ашурбек Санкт — Петербургқа келди деп жазады. (161 бет).

Петр I тәрәпинен Хийўа ханына алты топ, саўға ушын жиберилген. Ашурбек 1715 жылы мартта Астраханға келип суўық хабар еситти. Оны елши етип жиберген Ядгархан Өлген, орнына Эренкт хан болған. Жаңа хан Эренктың шығысы — Қарақалпақ екен. Олда тез өлтирилген, соң Бухаралы Шерғазы ханды Хийўаға тахқа мират етип атырған екен. (163 бет). Хийўада сол ўақытта Мусахан тахқа отырған, олда Хийўалар тәрәпинен өлтирилген.

№8 хужжет

Ийеси: Фахр ад — дин бин Шамсадин Ал Хорезмий.

Қолжазба: Бул мийрас теологиялық диний үрип — әдетлерди қарақалпақлар ушын қолайлы етип жазылған. Қолжазба Достназар бин Орынбай аталық адамның хәмири менен Янгидәрья ўолаятында жазылған. Орынбай аталық XVIII әсир XIX әсирдин бас гезлеринде Жаңадәрья бойы Кенегес — маңғыт кәуимлериниң ири бийи, аталық ҳәкими болған. Ол Бухара Әмири менен байланыслы жасап турған. Россия елшиси башқуртлы молла Абди-

насыр бин Субханкулы 1809—жылы Жаңадәрья бойында Орын бай аталық, Маман бийлердің ауылында мийман болғанын жол дәптерине есеп жазған.

ИЙЗАХ АЛ — ҚАЛУБ ЯКИ ЖҮРЕККЕ ТҮСИНДИРМЕ. Мийрас Ташкенттегі Өз ИА Шығыс таныу институтында сақланады. Шифр. №7523 Мийрас дәлел Самарқанд ұалаятында, сол Ташкентке биреулер әкелген. Бунда: «Бу китабы көрген, оқыған, тапқан адамлар Молла Мухаммед Бекназарни есеп дуға қылыңлар. Бухара» деген тилекнама жазылған. Солай етип, Жаңадәрья бойы Қарақалпақлардың қолжазбасы бирнеше қолдан қолға шәхәрден шәхәрге өтип, хәзир Ташкентте сақланады. (Арал, №4, 1991 жыл 89 — 90 бетлер).

№9 хужжет

ТАРИЙХ — И МУКИМ ХАНИ

Ийеси: Мухаммед Юсуп Мунши бин Хожа Бақа.

Қолжазба: Өзбекстан ИА Әбиұ Райхан Ал—Беруний атын дағы Шығыс таныу институтында сақланады. Шифр: I 3784, бул мийрас 1127 — жыл хижараға Балх шәхәрінде жазылған. Балх хәкими Мухаммед Муқим ханның тарийхына 1702 — 1707 жылдардағы уақыяларға баянлаулар берилген. Бунда «Закри Имам Қулихан» 1611 — 1642 жыллары хан ләшкери Қаратаудағы файфи қазақ, қалмақ хәм қарақалпақ ауылларға жасағаны есеп өтилген. Биз Тарийх Муқим хани» ниң профессор А. А. Сменовтың аудармасынан пайдаландық.

Алла хәмири менен хан наұқасқа шатылды, бул бир жылға созылды. Усы уақытта Ершад тахтында даңқы кәрамат, Тахта, Ясин («Куран сүрелериниң аты Таха—XX сүре, Ясин—XXXVI сүре) тили айтылған бенделердің топары сейтлер отары еди: Ишки хәм сыртқы әхмийети бар илимди билетуғын, ой менен сөздин сырларын ашатуғын, әлемниң Мырзасы, дәуирдің шейхы, әуше Мир Мамин Эзизан оған алланың өзи мәдет болсын. Бақа Мухаммед ханның наұқасы созылып кеткеннен кейин мәмлекеттин барлық мүйешлеринен қазақ, қарақалпақлар қусаған хәрқыйлы тайпалар хәм көп еки жүзли адамлар бас көтерди: Олар мәмлекеттин барлы жерин талан-тараж етиуге умтылды. Олар басып кирген жерлердин халқы өз маканларын таслап хәр жаққа кетти. Мәмлекет басшылары ханның наұқасының созылып кетиуинен зәррелери қалмай қорқып, бул ауырыудың емин Әүлие Шайх Эзизаннан сорады. Ол былай жууап берди. «Бул жаман ауырыу. Алланың буйрығы бойынша ауырыудың сауалыуына дәрьяның самалы себепши болады. Наұқас дәрьядан ескен самалды жутиң дем алыуы керек. Усыннан басқа ауырыуға шыпа болғандай дәритабыу мүмкин емес». Буну ауырыуға пайдалы ем сыпатында

өмирлер ханға жеткерди хәм наұқасты курсили, үсти бастырыулы зәмберге отырғызып, жайхун бойына әкеледи. Оннан кейин оны кемеге мингизип дәрьяның өрине қарай жиберди, ал өзлери болса Балхтан керек дәрилерди аламыз дегенди сылтаулап, дәрьядан өтип, асығыслы түрде Балхқа қарай жөнеледи. Тап сол күни, Бақы Мухаммед ханның өмир шырағы дәрья сууына шүмди деген хабар келди.

Имам Қулы ханның қазақларға, қарақалпақларға, қалмақларға қарсы атланысы хәм оның Ашпарға хәм Қаратауға келиуи. Қазақ хәм қалмақ кеуиллилери бурыннан бийгәрезликке үйренгенлиги себепли, хәзирде бурынғыдай хәммеси биригип, жабылып, қорғаулы мәмлекеттин (Мауереннахрды) шетки жерлерине топылысты. Бар қаталлығы хәм өшпенлиги қайнап, пүткил дүньяның хәмири Имам қулы хәм барлық жеңимпаз ләшкерлерине өзиниң саулат зәңгисиниң қасына жыйналыуды буйырды.

1026 хижра (1612-1613) жыллары Уллы мәртебели хан, патшалықтың қудиретли жалауын аспаннан жоқары көтерип атланысқа шықты. Түркстан шегараларынан баслап Ашпара хәм Қаратаудың ен шетки жерлерине дейин душпанларын қазақларды, қарақалпақларды, қалмақларды тоз-тоз, қыян-кески етип, олардың аяусыз сазайын берди. Ол, хан бул нәлетий инсапсызлардан хеш қандай из қалдырмау ушын бир күшин салды. Бул қырғын урыстан аман қалғанлар адам аяғы тиймеген тау, тоғайларға қашып кетти. Хан барлық душпанлардың үстине шығып, үлкен жеңис пенен қайтты. Хәм өз хан сарайына қәдем қойды. Буннан кейин баласы Искендер ханды Ташкентти басқарыуға жиберди, бирақ ханзада Ташкент халқына жақпай қалды, бул жеркенишли арсызлар ханзаданы өлтирди¹.

№10 хужжет

Ибайдулла — нама.

Ийеси: Мир Мухаммед Амин Ал — Бухарий.

Қолжазба: Өзбекистан ИА Шығыс таныу институтында №5377 шифрда сақланады.

«Убайдулла нама» ны профессор А. А. Семенов тәжик тилинен русшаға аударған.

Патша Убайдулла ханның Самарқандқа екінши мәртебе атланыуы.

Усы уақытта оның қорыулы әдеули босағасына Самарқанд хәкими Хошхала қатағаннан көпир қалмақлардың топылысы хаққында хабар келди. Хәмирлер бул жағдайды өз нийетлерин иске асыратуғын құрал етип алды.

¹ Арал №1. 1992 жыл, 92 бет.

Олар патшаға мыналарды айтты.

«Алла таллаға алғысымыз хәм мақтауымыз да мол: бул мәңгилік сизің саулатыңызды бахытлы дәуірінде Балх ұялаяттының бәрін халқы көкірегінде уяйым қайғысыз, тынышлық пенен алақсызлықтың бесигінде шайқалып, Балхтың дөгерегінде хәм аймақларында (районларда) сизге шексіз бахыт хәм ұзақ өмір тілеп жалбарынып дуға етеди. Қарғыс алған Махмуд өзіннің оңбаған ислеріне хәм жарамсыз хәрекетіне өкініп енді тап басы езилген жыландай шөрек болып шийратылып, Құндыздың төрт дийұалының панасында өзі менен бәнт, Отызлаған маңлайы опасыз қалмақлар ат қуйрықтарын хәм дойнақтарын тазалап қумырсақаға хәм кесірткеге қусап алды менен қазақ тайпаларына хәм улысларына шабыұыл жасап оларды талап постырып жиберди, қазақ тайпаның хәм урыұларының көпшилигі опасыз басқыншы Яджуж хәм Маджук тәрәпинен тутқынға алды.

Бізге сизің құлларыңызға қазақлар хәм қарақалпақлар тайпалар опасыз қалмақлардың есапсыз ләшкерлерінен жүректері жарылып өзлерінің бұрыннан отырықлы журтын таслап Ташкент бекинисінде жайласқан хабары жетти. Бул ұалаяттың халқында қорқыныш бийлеп алғаны соншелли, олар мийримсиз ләшкердің алдына қамыстай қалтырап, сынаптай дирилдейди. Барыс жылына сәйкес келетуғын 1121 жылдың Сапар айының 22 — сәнеси (яғный 1709 жылдың Май айының 13-сәнеси) бәхәр ләшкерінің хұжимге өтип жулдызлар патшасының (күн) қыс ләшкерлерін жеңген мапазы. (144-145 бетлер).

№11 хұжжет

Моңғоллар жылнамасын жазушы кітаптар өз инсанасын әйемгі заманлардан баслайды, әңгеме етеди, өзлерінің көшпелі өмірін тәрийплейди, бірақ хәзіргі жылнамасы өзгеше: бунда ұақыялар, елдегі бүлгіншіліклердің ақыбетіне исеніу жүдә қыйын, екенділігі сол гүрріңдердегі ұақыяларды анықлау да қоспалы, қыйын екені анық.

Сонлықтан бизің әжанамыздағы ұақыя СУТЫ БОГДО ЧИНГИЗ ХАН заманынан баслап жылнамаға жазылып атыр. 2157 — жылдан баслап, Бурхан бақша қайтадан тууылған жылы (1196-жыл христиан есабында) СУТЫ БОГДО ЧИНГИЗ ХАН ұақты, дәуірі басланады. Оның ақылы хәм даналығы сол мәхәлі өсти, оның қудирети хәм данқы барлық журтқа, он елге тарады. Ол елді басқаруға исенімлі қырық (деген) төрт өзгени (дербен-хари), бес түрді (табуненгі) көп тилли халықларды басқарууды дүзди, қойды.

Олар тынышлық хәм қатаншылық берди. БОГДО ЧИНГИЗ ХАН АҚ ҚАРАҚАЛПАҚЛАРҒА (каган малахайту түрки) елине

арсы урысқа кетти. Оларды өз хәкимияты астына алды. Ол Шыңғыс хан) шығыстан күн батар шегараға шекем хұкимдар болды.

ХОИТЛЫ ИОБОГЕН МЕРГЕН ХАҚҚЫНДА

1293-жылы (1527-жылы) гал-Гахай жылы дербен-айратлар ханы ИОБОГЕН мерген өтті. АҚ ҚАЛПАҚЛЫЛАР (түркистанлылар) Темурлан деп атайды. Ал хайтлылар, оның мийрас пухаралалары Иобеген мерген деп атайды. Иобеген Мергеннің улы Есельбейин (Сату МИНГАТУ) оның улы Есельбейинсайын ол өзіннің руының пухараларын басқарады.

ТОРГОУТЛЫ АЮКИ ХАН ХАҚҚЫНДА

АЮКИ Тайгжи рус патшалығына топылыұын қойды. Ол енді Шығысқа атланыс жасады. Оларды өзине салық тилеуші етип (Альбату) ғәрезли етті. Сол елатларды өзине данқ келтирди. Әулийе адам, Далай-Лама АЮКИГЕ ХАН дәреже (ХАН ЦОЛБ) хәм алтын тамға инам етті. 1697-жылы. ГОЛ Укер жылы, орыс БОРИС Матеевич Голицын хәм Абки хан ШАРА ЦЕКЕ дәрәя бойында ушырасты. Олар келісім режелеріне Қарар етті. АЮКИ хәм Бухара, ҚАРАҚАЛПАҚЛАР, Хасакларға қарсы атланыста, урыс ашса, сонда орыслар оған жәрдемге топ-лар бериуі, хәр жылы 20 пуд оқ дәри (порх) хәм 10 пуд қорғасын менен тәмийінледі. Орыслар өз гезегінде қашқын Қалмақларды шоқындырмауға үәде берди. Ханның келісімі (Зарлик) болмай шоқындырылғанлар ушын қосымша өнім төлеуі тийіс болды. Сол келісім бойынша орыслар АЮКИ ханды өзлері тәрәпке дизе бүктірди.

ЗАСАКТУ ЧИНГ БАТУР ХАҚҚЫНДА

Засакту батур (серек Хатан батур Засак тоин) Агай хатунның төртінші баласы. Ол хәққында ЕМЧИ ЧАБАН — ШАРАБ әңгеме етеди. 1648-жылы БАТУР ХАН — ТОЙГЖИ атланысқа шықты. ХАРАХАЛБАҚҒА (Қарақалпақлар) жүріс етті. Ол Цецен ханға келип айтты.

Бирге атланайық, — деди Цецен хан айтты:

Сиз алға жүреберін, мен сизлерден изиңіз бенен бараман деди.

Цецен хан кеуілсиз, қапа еди. ДОГОЛОН Серен (догOLON-ақсақ) оның улысына топылады деген өсек тараған еди. Цецен хан атланысқа кеткен көкреклерін қайтарып алды. Буны еситкен ДОГОЛОН Серен оннан қорқып ЦОҚЦОҒА АРАЛ атауларында қәндек қазып бекинди. ЗОЯ-Пандита өмір бойы 1647—1652 жыллары хызметлері тарийхнамада жазылды.

ЗОИКТУ ХОН — ТОЙГЖИ ҳаққында АЮКИ ҳам ЗОРИК онтойгжи арасында келимсизлик пайда болды. Ол 1682 — 1707 жыллары қалмақлар, татарлар, башқұртлар менен аўыллары тоңаушылыққа барды. 1683 жылы АЮКИ ТУРКИ қәуимлері де түркмен, қарақалпақлар, ноғай қазақлардың олар ханға зәтәләуи тийис деп тапқан. 1609 жылы РОССИЯ АЮКИ ХАН ҰӘДЕ ЕТТИ. 20 пуд дәри, 10 пуд қорғасын бериў, бухарлар қарақалпақлар ҳам қырғызқайсақларға қарсы әскерий уақ болса зәрүрлиги көрсетилген. АЮКИ хан бухар ҳам қарақалпақларға қарсы 20 пуд қорғасын, 10 пуд дәри алған. 1707 жылы СУЛТАН МУРАТ Қарақалпақ төрепинен басшылық етти. Чечен, кумық ноғайларының нөкерлері төрепинен ТЕРК қалы бүлінген. АЮКИ ХАН 3000 қалмық нөкерин ақлығы менен оларға қарсы жиберийге ўәде етти. (Арал, 1992 ж. №3. 88 — 89 бетлер).

№12 Хүжжет

ХӘР ҚЫЙЛЫ РЕҢЛЕР МЕНЕН БОЯЛҒАН СЫЗЫЛМА

Бул архивлик сызылма карта мәмлекетлик архивинде Петербургта сақланады. Русша «чертеж Тушеваной разнымъ атамдағы бул сызылма картаны А — Б Черкасский (1717 — жыл) дүзген болса итимал деген, болжаўлар бар. Биз бул хүжжет қарақалпақларға тийисли бәнтлерин ғана жазып алдық. Биз көшпели татарлар Сырдерьяның қуяр жеринде жасайды бір өзлерин Қарақалпақлар деп атайды.

9. Көшпели қалмақлар.

15. Дәрьяның теңизге қуяр жеринде атаўларда Хийўа хандығының татарлары жасайды, бирақ өзлерин Араллылар деп атайды.

16. Дәрьяның теңизге қуяр жеринде атаўларда Әмиў мен Сырдерья қуятуғын айрықша теңиз (особое морца) ал Халифтинск теңизинен усы теңизге дейин қурғақлық ҳам сол дәрьяның қуяр жерлеринде ақ таслы таўлар бар.

17. Шамлы қудығы Белиули кәрўан сарайы қудығы: Турас қудығы.

41. Хийўаның пайтахтынан (Ургениш Қаласы) сол айрықша теңизге (особое морца) дейин үш күнлик жүрий керек.

42. Қараўыл төбе минара «Қарғаўмет» деп атайды. Оның қасында саудагер адамлар иркиледі, өзі үлкен жолдың бойында жайласқан, сол жерде ишетуғын суўды кишкене теңизден (молого морко) алады. Бул дегеректе суў алатуғын буннан басқаша душшы суў ҳам қудықлар жоқ.

43. Үлкен суўатлы булақты Елғазы деп, атаған бул көлде ҳам Қарақумет минарынан үш күнлик жолда бул жерде кәрўанлар мәўсиминде түйелерди атларды суўғарады ҳам жолға керу суўларды алады. Усы булақтан усы сызылма (чертеж) да көрсетилген ендиги булақларға дейин жеткендей суў алады. Ал у

лақлардан алпыстай ат-түйелерди суўғарыўға болады. Егер де керек болған жағдайда жүзлеген ат түйелерди суўғарыўға болады. Буған еки күн керек. Ал жолға жеткендей суўды алыў үшін үш күн керек, бир қудықтан екінши қудық еки күннен кештирақ жол жүрий керек.

Арал журналы 1992 жыл, 4 — саны).

№13 Хүжжет

Ийесин Аўез Мухаммед бин Молла Рузи Мухаммед Суфийи тар.

Қол жазба атамасы: Тухфат — ат — таўарих — хани... Бул қырас Санкт — Петербургтағы Шығыс таныў институтында сақланады: шифр С — 488 266 бетте. Қырғызлар тарихы бойынша дереклер, атамдағы жийнақта ҳам Т. И. Султановтың Арал бойының көшпели қәуимлері» атамдағы кітабында тарияланды. Бул қол жазбада ҚАРАҚАЛПАҚЛАР XVI-XVIII әсирлерде «92 қәуимлер елаты»ның дизиминде №66 тарда жазылған.

1) Мин, 2) Қырғыз, 3) Йуз, 4) Қырық, 5) Он, 6) Онгачит, 7) Жел-
дыр, 8) Қоңырат, 9) Алчин, 10) Арғын, 11) Сарай, 12) Нииман,
13) Қыпшақ, 14) Чақмақ, 15) Бурлат, 16) Қатаған 17) Килечи,
18) Кенегес, 19) Буйдрук, 20) Уйрасут, 21) Қыят, 22) Қытай,
23) Қанлы, 24) Уряки — авар, 25) Жубалажи, 26) Туйчи,
27) Жыйыт, 28) Жилжут, 29) Буйат, 30) ОЙМАУЫТ, 31) Арлай,
32) Керайт, 33) Онгут, Тангут, 34) Манғыт, 35) Масят, 36) Меркит,
37) Буркит, 38) Қыят, 39) Қуралас, 40) Оглен, 41) Қары, 42) Араб
33) Илачи, 44) Жубырған, 45) Қыпшақ, 46) Гирей, 47) ТУРКМЕН,
48) Дүрмен, 49) Табын, 50) ТАМА, 51) Рамадан, 52) Митан,
53) УИШЫН, 54) Бурия, 55) Хафиз, 56) Уйиржи, 57) Жуйабут,
58) Будаи, 59) Банал, 60) Татар, 61) Башқұрт, 62) Сулдыз,
63) Азақ, 64) Тудай, 65) Қалмақ, 66) Қарақалпақ, 67) Сандадан
68) ТИЛЕУ, ... 70) Кирада, 71) Сантин, 72) Қырғын, 73) ШИЙ-
ИН, 74) Оглан, 75) ҚУРЛАТ, 76) ЯБУ, 77) ЧИМБАЙ, 78) ЧИЛ-
АС, 79) УИҒЫР, 80) Арнамар, 81) БАҒЛАН, 82) ТАРҒЫЛ,
83) ТУРЖИН, 84) Қожат, 85) Мажар, 86) Қужалақ, 87) Суран,
88) БАХРИН.

№14 хүжжет

1614 — 1626 жыллар. Астрахан қаласынан теңиз бойлап саудагерлері менен А. Беликовты жиберийге пәрманлы рәуиште есетий. Ол Ургенч ҳам Бухара ханлығына сауда исинде барсын. Москвада Хийўа елшисин қабыл етий, бундағы сораў-жуап-

тин улы екен: оның әкеси Күшик қарақалпақ, қырғыз халқының ханы болып буннан отызлаған жыл бұрын Аюки хан менен болған сауашта өлтирилген екен. Әкеси өлген соң оның аталас инісі Есим хан болған, ал ол Мурат, әкеси қазаланған соң арадан 20 жыл өткеннен соң өзіннің жийеңі Ибраһым Султанның мирәт етіуіне байланысты қалмақ жеріне сол жаққа барған, ал Ибраһым Султанның өзі қалмақ ханы Шақан Раптаннның үйіне оның рәхиміне мүтәж болып, үш жылға шамалас жасап атырған екен, өйткені, оны сол қалмақ ханы тутқынға алған екен. Сол уақыттары усы қалмақ ханы Шақан Раптаннның сорамында сауда сатлық іслері бойынша Сибирьден башқұрттар келген, сол башқұрттар арасында оның әкесінің сорамынан Бегім Қайбуллин деген адам хәм басқада аты белгисіз үш башқұрт болған. Олар әкесінің сол Уфа қаласының қасындағы сорамынан ұллы патшаның қол астындағы жерлерге шабыуыл жасап күнелткен, олар оған бизлерге, уфалыларға, қазанда туратуғын пайда күнем боярлар және қазан қаласына жақын жерде жасайтуғын басқа да жаман адамлар УФА да оғада ауыр салық салып, күн бермей атыр хәм салықтардың ауырманлығынан бизлер буннан былай ұллы патша мәмлекетінің сорамында тура алмаймыз, өйткені қазанда хәм оған жақын қалалар және УФА да бұрынғыдай тиккелей басқаратуғын хәкімлер жоқ. Сонлықтан ол, Мурат оларды башқұртларды сораитұғын Султан болғаны жөн, ал оларда башқұртларда, айырықша хан сайланбаған башқұрттар менен бирге, Жайықтың жоқарығы өр жағында, УФА төрешінде жасайтуғын башқұрттарға келди хәм бұрын өз әкесінің қол астында болған сол башқұрттардың ауылында үш айға шамалас болды. Ал усы башқұрттар менен ел болып кетіуіне исенбегенліктен өзі менен бирге келгенлерге, оны ханның улы деп жұртқа жәриялауды қадаған етті, өйткені буннан бұрында оның ағайыны Сунчелей башқұрттардың шақырыуы бойынша усы манда султан болған хәм жергиілік адамлар оны тутқын етіп русларға беріп жиберген. Олар башқұрттар оны Муратты өзлерінің Султаны ретінде қабыл етіп, бизлер менен бирге Қырымға, Қырым ханының сорамына барасаң деп мәсләхәт берди, ал башқұрттардың басқа көпшілік бөлегі ол Султан менен Қырымға барғысы келмеді, өйткені жайларын қара үйлерін көзі қыйып таслап кеткисі келмеді, сонлықтан мине усы келіспеушіліктің кесірінен Мурат пенен кетпекші болған башқұрттар екі мыңға шамалас болды ал, олар Қырымға емес, ал Жайық қазақтары менен бирге қалмақ ханы Шақан ханға шабыуыл жасау үшін жайықты қазақ Тулымбеттің шақырыуы бойынша жайыққа қарай кетти. Жайыққа жетіуге шама менен алты күндік жол қалған уақытта сегіз жүз адамнан ибарат уфалы руслар, татарлар Муратқа және башқұрттарға топылыс жасады, олардың қасына сөйлесіулер жүргізіу үшін руслар-

дан он екі адамды жиберіп, ол Мурат, башқұрттар менен қай жаққа баратыр, рус адамларына бұлгіншілік салып, постырып жибермекші емеспе деп сорады. Ол Мурат, оларға бизлер бирейді бұлдириу үшін киятырғанмыз жоқ, ал жайықты қазақ Тулымбеттің шақырыуы бойынша қалмақ ханы Шақан ханға шабыуыл жасауға баратырмыз деди, сонда баяғы рус адамлары оның сөзіне исеніп, изинен қуғанды қойып кейін қарай бұрылып изине қайтып кетти. Ал ол Мурат башқұрттар менен бирге Жайықтың арасына келди хәм қазақтар менен болажақ шабыуыл туұралы сөйлесіу жүргізе баслады, ал қазақтар ол шабыуылға барыуға бас тартты да, оның изинен ермеді. Башқұрттар да ол Мурат пенен сол шабыуылға бармады, ғырра изине қайтты оған, Муратқа еліулеген ең жақсы адамларды алып Қырымға барыуға кеңес берди.

Қырым ханы руслардың жоқарыда айтылған азап-ақыреттері хәм пайдакүнемлердің келтирген зияңлары үшін сизлерді өз сорамына қабыл етіп келди. Ол Мурат жаңағы адамларды таңлап алып, олардан башқұрттардан, ханның атына өз пұқаралығына қабыл етіу хәм қорғау жөнінде жазылған өтініші хатын алып, Қырымға қарай жөнеди, ал қалған башқұрттар қәдімгідей үйлі-үйіне тарасып кетти. Ол Мурат, сол башқұрттар менен Царицын менен Қара жордың аралығындағы жолдан жүре отырып, Волгаға шықты хәм қайықты көзден өткеріп, сегіз адам менен дәрьядан өтті, атларды таулық жаққа жүздирип өткеріп жиберди, ал қырық екі адамнан ибарат басқа башқұрттар сол жерде отлақ төрешінде қалды. Мине усы отлақ төрешінде қалған башқұрттарды қалмақтар қыйратып таслады хәм ол Мурат, сегіз адам менен Волганың төменгі жағына, Қара жарды шетлеп өтіп кубанға қарай қашты, ал Астраханға жақынлаған уақытта бирден Кубань жолына жалт бұрылып кетти, бірақ (астыро) Астраханға кирмеді хәм ол жерде мырзалардан да болыс ақсақаллардан да, жүз басылардан да, татарлардан да хеш кимді танымайтуғын хәм оғада хеш кимнен сыйлық хат келмейтуғын еді. Ол Мурат, сол баяғы башқұрттар менен бирге Кубаньға келгеннен соң, Уба ағаның хәм жеті санлы Аллақ Бату Мырзаның қасына барды және оларға башқұрттардың сәлемнамасын хәм беріп жиберген хатын тапсырды, ал өзінен қосымша етіп өзі ханның улы екенін хәм олар башқұрттар төрешінен султан етіп сайланғанын және Қырым ханына баратырғанын айтты. Аға менен Мырза оны үлкен хұрмет-иззет пенен қабыл етті, хәм екі күн түн қонақ болғаннан соң:

Егерде Қырым ханы оны башқұрттары менен бирге қабыл етсе, бизлер Кубаньлыларда сизлерден бас тартса, бизлер сен ме-

пен бирге башқұртларды қутқаруға барамыз деди. Сөйтіп олар оған Муратқа қырым ханның атына жазылған хатты хәм еки жол силтеуші адамды беріп узатып салды, ал ол Мурат жети күн дегенде Кубаннан Қырымға келип, ханның қасына барды, оған башқұртлар менен татарлар жазған хатты берді. Хан хатты оқып болғаннан соң оны башқұртларды қабыл етіу жөнінде бұйрық бере алмайтуғынын, өйткени өзі түрк султанының сорамында жасайтуғынын, ал түрк султаны және ол хан уллы патша хәзиретлери менен парахатшылық келисимин дүзгенин айтты, сөйтіп хан оған өз атына түрк султанына сәлемнаманы хәм баяғы башқұртлардың өзлерін қабыл етіу жөніндеги хатын беріп оны гүзетшилер менен бирге Царьградқа келди, сөйтіп ханның жиберген адамы, Царьградқа оның келгенин Махмет үзирге билдирди хәм бир хәпте өткеннен соң үзир оны шақыртып алды, ал ханның жиберген адамы ханның сәлемнамасын хәм башқұртлардың хатын үзирге, берди, сонда үзир оған башқұртларды қабыл етіу хәм қутқару үшін ләшкер жиберіу мүмкин емес, өйткени түрк Султаны хәм Қырым ханы Москва патшасы менен парахатшылық келисимин дүзген және хәр елдің нызамына ҳақыйқат сәйкес келеди, ал егерде Мурат башқұртлар менен бирге өз бетинше өте алатуғын болса, Султан Қырым ханына оларды қабыл етіу хәм қоныс басыу үшін жер ажыратып шығару жөнінде бұйрық береді деди. Сөйтіп үзир оған Муратқа Султанның атынан үш жүз жигирма манат сыйлық ақша берди хәм оны бирге келген башқұртлар менен қамауға алып қатты қадағалап туруды бұйырды сөйтіп ол, Мурат қамақханада отырып өз қолы менен түрк Султанының өзине шағым арза жазып онда өзіннің не ушын келгенин хәм үзир оны бийгүнә қамағанын айтты. Мине, усы шағым арзаны қамақханадан өзіннің бир башқуртына беріп түрклердің кийимин сатып алып кийип, усы башқұрт оның шағым арзасын Султан жолда киятырғанда оның қолына берди.

Сөйтіп Султан оны қамақтан шығарып суд палатасына өзіннің алдына алып келиуді хәм оған ол Мурат не ушын екенін және Қырым ханына оны башқұртлары менен бирге қабыл етіуді хәм әскерлердің биреуін тапсырғанын, Мураттың не ушын келгенин және оның хатынан хабары бар екенін, сонда жолда баратырып қалаларды бүлдіріп, адамларға зыян келтире алмайтуғынын, өйткени түрк Султаны рус патшасы менен беккем парахатшылық келисим дүзгенин айтыуды бұйырды және оған өзіннің сыйлығын Шапан менен еки мың манат беріуді хәмір етті. Усы сыйлықты алып ол, Мурат Царьградта он күн болды хәм қолына хат берилип Қырым ханына жиберилди, ал Қырым ханы оған Султанның хатында айтылғанның керисін исеңди хәм оны

еки айға шамалас усыманда ушлап турып хәш нәрсе бермейтуғын болды, сөйтіп оған араблар менен гүзетшилерди беріп, Қырымнан Кубаньға кетиуіне рухсат етті. Ол, Мурат өткен күн Кубанға келип усыманда үш айға шамалас, бәхәрге шекем болды. Кубан мырзаларының: егерде башқұртлар руслар менен сауаш баслаған болса, башқұртларға көмек беріуге баруы керек, ал егерде башқұртларда сауаш басламаса онда олжа илеу Волгаға кетеміз, оннан соң ғырра изиміз Кубаньға қайтатын. Ал ол Мурат сол баяғыдай қарақалпақларға кете бергени мақсат деген сөзлерине көнди. Мине, усы кенеске қулақ, асып Кубан татарларының тоқсан атлы адамды изине ертіп ол сол мырзалар менен бирге Царицин менен қара жардың аралығынан жүз отырып, Волгаға қара жарға тақалып келди, өне сол жерде оларға төрт қалмақ сол тап болды хәм усы қалмақлардан башқұртлар адам менен 5 атты алды және сол қалмақтан башқұртларды сауашы туұралы хәм Волганың арғы жағына өте аламыз ба деген сорады, ал қалмақ әскер басы Шереметьев оғада көп ләшкерлерди ертіп, Астраханнан шығып Волганың ең жоқарғы өр жағына қарай киятыр деди, сонлықтан олар сол ләшкерлерден қашып изине Кубанға қарай қашты хәм Кубаннан 20 шақыр қашықтықтағы Коляты деген жердің шеғарасына келип жеті, өне усы жерде жоқарыда айтылған мырзалар менен татарлар Мураттан бөлиніп шықты. Кубанға үйлерине қарай қайтты, оның қасына 30 шамалас татар қалды.

Усыманда Кубань ханы Қалға Султан ол Мурат туұралы оны Кубаньға жақын жерде турғанын еситип, еки татарды жиберіп мениң Қалғаның алдына жетип келсин депти, бирақ ол Мурат оны тыңламаған. Кубаньға Қалға алдына бармаған, ал қал 28 татар хәм 8 башқұртты ертіп, кабарға барған, ол жерде Астраханнан киятырған ләшкерлер өтип кеткенше хәм Волгаға өтип өз ели қарақалпақларға кетпекши болған.

Кавардада ол Мурат тек 4 кеше күндіз болған, өйткени Қалға султан ләшкерлерін ертіп Кабардаға келген сонлықтан сол адамлардан қорқып Терктің дөгерек этирапын мекен кен чеченлерге барған хәм чеченлерге бизлер ешейін бир жоқшылармыз деген ал сол жерде бир хәпте турғаннан соң Ал мырза бийге және итибарлы адамларға айтыуды бұйырған, сол жерде ол бийге өзіннің кім екенлигін хәм не мақсатта келгенин сөйлеп жүргени туұралы бар ҳақыйқатты айтып берген сөйтіп бий оған өз журтында чеченлердің арасында қыслауға рухсат берген, усыманда ол Мурат қысты өткеріп болғаннан соң, баяғыдай қарақалпақларға кете беріуіне болады деген. Ол чеченлер журтында үш ай турған сол уақытта чеченлер арасында дәрьяның арғы жағасында, Қумықлардың журтында жасағанын көшпели ноғайлар келип бийге, мырзаларға хәм оған Му

қа, қалмақ ханы Шемет уллы патша хәзиретлериниң хызметине бармақшы болғанын, бирақ мәнзилге жете алмай ғырра изине қайтқанын хәм хәзир Терктиң дөгереке әтирапында көшип қонып жүргенин айтып берген.

Тап усыманда Теркке жақын жерде АЮКА ханда турған екен хәм бул ушын уллы патша хәзиретлери Шеметке де Аюкаға да қатты қәхәрленип, оларға қарсы ләшкерлерди жиберип олардың сазайын тарттырмақшы екен, сонлықтан көплеген қалмақ улыслары шабыұылға ушырап, посыпта кеткен екен. Олар усыларды естиуден-ақ жети жүзлеген чеченлерди, 800 хәм оннан да көбирек ноғайларды изине ертип қалмақларға және олар көшип-қонып жүрген жерлерге келсе ол жерден қалмақларда таба алмаған. Мине, усы ноғайлардан көп адамлар бийге, мырзаларға хәм оған, Муратқа, қалмақ ханынан Шемет тауларды аралап қырымға қарай, ал Аюки хан Волгадан өтип Астраханнан арман қарай, кетти, сонлықтан енди бизлер хеш кимнен олжа түсире алмаймыз деген. Мине усы ноғайлардың арасынан Черкас ханы Алды-Герейдин қашып кеткен Лаўзан деген үздени хәм төркли еки шабыұыл қумарға чеченлердин журтына Терктен балық апарып сатқанын айтып терк қаласы пүткиллей қулап қалғанын хәм ол жерде саўашқа жарамлы адамлар оғада аз екени ал урысқа жарамлы адамлардың бирде жан қалмағанлығы, ал бар адамларда хеш қандай дөртке аспайтуғынын ескертип оларды Теркти шабыұыл жасаўға көндирди.

Усы сөзлерди еситип, мол олжа деп емешеси қурыған бий мырзалар хәм ол Мурат барлық чеченлерди мичкислерди ақсанлыларды, таўлыларды және Андреевск ауылынан келген қумықларды Ештерек журтынан келген көшпели ноғайларды дәрьяның арғы жағын мәкен еткен Султамурат мырзаны хәм басқада мырзаларды, барлығы болып бирмиз болып алты жүз адамды ертип Теркке қарай кетти, ал Теркке тақалып келген ўақытта сол баяғы Лаўзан үзбениниң хәм еки шабыұыл қумардың нұсқаўы бойынша қалаға теңиз жағынан адамлар шырт уйқыда жатқан түнги мәхәлде таң атпастан еки саат бурын астыртын жақышлап келип бағларда азырақ кидирип, ал оннан соң оларды баяғы сол жол силтеўшилер қалаға ертип кетти, хәм олар дийўаллардың қулап қалған жерлеринен өтип, жети түнде таң атпастан еки саат бурын ағаштан соғылған қаладағы адамларды билдирместен тәп береди ет түршиктирерлик дәрежеде қыйқыў салып, сол қаладағы адамларды қырып жойып тутқынға ала баслады, қаланы хәм жайларды өртеп жиберди, сөйтип олар сол бастырып кириуден-ақ он зеңберекти соның ишинде жети мыс үш шойын зеңберекти олжа етип алды.

Ал, бул қырғын саўаш күндизги төртке шекем даўам етти. Олар қалаға бас салған ўақытта Теркте туратуғын адамлар хәм жаўынгерлер қаланың екнши бир ишки қорғанына қарай қашты. Усы қалаға ойқан салып өртеп болған соң басқыншылар тағы дсол сол баяғы бағларға қайтып келди, ал теркли хәм черкас мырзалар Дивен Батыр және олардың үзбенлери және улыс адамлары Теркке келместен бурында келгеннен соң да, оның Мураттың қасына жоламады, ол олардың хеш қайсысында көрмеді хәм буннан былай да олар менен хеш қашан таныса алмады. Күндизги саат жетиге қараған ўақытта оның, Мураттың қасына бағды отырған жерине қаладан сырттағы слободасының черкес Диве мырза үзденлерге ертип келди-хәм оған тәжим етип шалғайы сүйип оның жаўынгерлери-мичкислери менен черкеслер хәдин асып адамлары қырып жойып, нәрсесин қалдырмай тонап атығанын сонлықтан ол, Ривей және басқа да мырзалар менен жаңдан шоқынған адамлар, бийлер өз үйлерин таслап шығып, үлерииниң қасындағы далада арбаларын қыр дөгереклеп қойып қорғанып атырғанын айтты.

Тап сол ўақытта оның Мураттың қасына Черкас Батыр Мырза өз үзденлери менен келип, Дивей мырзаның айтқан өтншин олда айтты, адамларына елди бүлдирмеўге буйрық берип ин өтинини етти. Сөйтип ол Мурат қасына чеченлердин бийин ш қырып алдына оған арзы хәлин айтып келген жергиликті адамлардың жайларына қараўыл, қараўылдың орнына тапжылмастыруыўын тәмийинлеўди усы адамларды хеш кимниң бүлдириўи жол қоймаўын буйырды ал, бийдин өзи оларды жийи-жийи дағалап турыўын, сөйтип мусылман слобадаларын қырып-жоып тонаўды қадаған етиўин ескертти. (Әмиўдәрья, №11 сан 1989 жыл).

№19 хужжет

ТАШКЕНТТЕН КЕЛГЕН АДАМНЫҢ ЕРТЕГИ

1735 жылы 15 март күни Уфа қаласына Ташкенттен келген с дагер Нурмухаммед Молла Алий өзи мыналарды айтып бер Ташкентте үлкен Киргиз-қайсақ ордасының ханы Жолбар хан. Киши қайсақ ордасына Россия империясынан елши Мы Тевкелев келгенлиги хаққында еситеди. Ол ўақытлары ки Қайсақ ордасының ханы Абылқайырхан еди, Абылқайырхан о елшисине хат жазып еки исенимли ўекилин жиберди. Олар и лап-қуўатлаўшылар бес адамнан ибарат еди. 1. Аширбай 2. Х келди батыр. 3. Турсынбай ганчар. 4. Молла Мехет бақий. Молла Аўез Батикан. Хан тәрөпинен жиберилген адамлар Аширбай хәм оның аталас иниси Нурмухаммед, Турсынбай ба

сы Орысбек Юрматинский волослығына қалып қояды. Олар Ташкенттен 1734 жылы март айында шығып, өзлери менен аз сандатғы тауар алады. Олар Иргиз хәм Мешқали дәрьяларының бойында түнен қалады хәм ол жерде пүткіл жаз бойы гүзге шекем болады. Кейинен олар орта Башқұрт ордасында болады хәм гүзде хан тәрәпинен жиберилген елшилери Россияға жибереди. Башқұртлар хәм ханның елшилери Уфа қаласына жөнөп кетеди. Олар Юрматинский волостында тоқтайды. Жолда Бақшұрт Кулчюклардың күткеніндей уақыя жүз береді. Нурмухаммед Уфа қаласына келеді, ал оның досларына Башқұртларға жүз берген уақыя жүз береді. Жолда императорға жазған хат, елиу қарсақ урланады. Жолбарыс ханның жиберген елшиси Куна Мурзаның жақсы аты жоғалады. Олардың бул сапары сәтсиз шығады. Күнлердің күнінде Ташкентке қайтың деген тилек билдирген хабар келеді. Нурмухаммед сөйлесіу уақтында Кайсақ ханы хәкқында атап өтеді. Ол бул хәкқында өзиниң әкесинен есितеди. Кайсақ ордасында еки хан болған. Бириншиси үлкен ордада, екіншиси орта хәм киши ордада болған. Үлкен орда ханы Ташкент хәм оған жақын қалалар үстинен қарайтуғын болған. Киши хәм орта орда ханы Туркистан хәм дегерегиндеги майда қалалардың үстинен қарайтуғын болған. Ол ханлар хәкқында да айтып береді. Үлкен орда ханы Иман хәм кейин оның баласы Рустем хан, олардан басқа Абдулла хан баласы Абылқайыр хан, Рустем ханның баласы Испандияр, оннан соң Турсын хан хәм оннан кейин 3 адам ханлық еткен. Бириншиси Чемир Турсын ханның баласы, екіншиси Кулыбай Орыс ханның баласы, ал үшіншиси Жәхәнгир ханның баласы Куываж. Жолбарыс ханның еки баласы орта орда ханы Жангелди хан оннан кейин Батыр хан, Батыр ханнан соң Таўке хан, Таўке ханнан соң, Гайып хан, оннан соң Шемикихан: Таўке ханның баласы Абылқайыр хан киши орда ханлығын алды. Зюңгар қалмақлардың урысына шекем ол Султан болып келген еді. Башқұрт Алдар Абылқайыр Султанның хан болғанын еситип, өзін Арал теңизине жақын жерлерге хан деп дағазалайды.

Хан хәкқында: Хәр бир ханның өз алдына хан сарайы, үлкен дәрўазалар менен қоршалған қаласы бар. Үлкен орда Ташкентте, ал киши орда Түркстанда, хан онда жасайды хәм мәмлекетти басқарып отырады.

Ташкент хәкқында: Ташкент Сыр дәрьяның төменги жағында жайласқан. Қаланың төрт тәрәпинде тас гербишлер менен қорғалып өрилген. Оған үлкен беккем дәрўаза бекитілген. Дийуаллары үлкен яғный қалың етип салынған. Дийуалларынан еки адам қатар жүре алатуғын еді. Дәрўазада үлкен минаралар болып ол минарада қарауыллар турады. Қалаға биреу келгендей болса қорғаныу бөлиминен хабарлайды. Қалада мешит орайларының саны 40 қа шамалас. Қудайға сыйынушылар кишкене мешит-

лерге жыйналып намаз оқыйды, Ташкент орайында жайласқан Кремель айрықша тас дийуалларынан исленген. Оның 6 дәрўазасы бар. Кремель гөне Ташкент деп аталады. Ташкент қаласы үлкен қорған болып ески мектептер, суд орынлары болған. Оның Куша деп аталатуғын дәрўазасы болған. Үш мешит хан сарайына хеш кимди жибермейді, хәттеки хан да сарайдан шықпайтуғын болған.

№20 Хүжжет

Ийеси:—Молла Сайд-аддин Ахсикенти бий Дамудла Шах Аббас

Қолжазбаның атамасы: «Мажну ат-тауарийх». (XVI әсир). Бул мийрас Санкт-Петербургтағы шығыстану институтының Қолжазба фондында сақланады. Биз ЛО ИВ АН шифр: Б—667 сақланған қолжазбаны пайдаландық, бул «Қырғызлар тарийхы бойынша дереклер» де жәрияланды.

1. Мин. 2. Йуз. 3. Қырқ. 4. Жалайыр. 5. Сарай. 6. Қонырат. 7. Алшын. 8. Аргын. 9. Қыпчак. 10. Найман. 11. Қалмақ. 12. Чакмақ. 13. Қырғыз. 14. Қарлық. 15. Турк. 16. Туркмен. 17. Байзут. 18. Бурлан. 19. Шымырчык. 20. Кабаша. 21. Нужин. 22. Килечи. 23. Килекеш. 24. Бурат. 25. Убрат. 26. Кыят. 27. Хытай. 28. Қанлы. 29. Урйузх. 30. Жуналахи. 31. Кучи. 32. Утарчи. 33. Фуладчи. 34. Қыйыт. 35. Жуыйт. 36. Жулжыт. 37. Турмауыт. 38. Уймауыт. 39. Арлат. 40. Керейт. 41. Онгут. 42. Тангут. 43. Мангут. 44. Жлаут. 45. Мамасит. 46. Меркат. 47. Буркут. 48. Кыят. 49. Куралаш. 50. Огыен. 51. Кары. 52. Араб. 53. Илачи. 54. Жубарган. 55. Кыпшақ. 56. Гирей. 57. Дермен. 58. Табын. 59. Тама. 60. Рмадан. 61. Уйшун. 62. Бадай. 63. Хафиз. 64. Уйиржи. 65. Журат. 66. Татар. 67. Игра. 68. Баташ. 69. Каучин. 70. Тубай. 71. Тилеу. 72. Кердери. 73. Санхиян. 74. Қыргын. 75. Шийрин. 76. Оглан. 77. Чимбай. 78. Чаркас. 79. Уйгур. 80. Анмар. 81. Ябу. 82. Таргыл. 83. Тургак. 84. Тейт. 85. Кохол. 86. Факыр. 87. Куналак. 88. Шуран. 89. Деражат. 90. Кимат. 91. Шужаат. 92. Ауган. 17—18 бетлер.

№21 Хүжжет

Ийеси: Аўез Мухаммед бин Молла Разы. Мухаммед Суфы Аттар.

Қолжазбаның атамасы: «Тухфат—ат—тарарих—хани» (XV—XIX әсирлер). Бул мийрас Санкт Петербургтағы шығыстану институтында сақланады. ЛО ИВ. АН шифр: С—468. 266 бетте. «Қырғызлар тарийхы бойынша дереклер» атамадағы жыйнақты

ҳәм Т. И. Султановтың «Арал бойының көшпели қәўимлери» ата мадағы кітабында жәрияланды.

1. Мың. 2. Қырғыз. 3. Йуз. 4. Қырық. 5. Он. 6. Онгачит. 7. Жалайыр. 8. Қоңырат. 9. Алчин. 10. Аргын. 11. Сарай. 12. Найман. 13. Қыпшақ. 14. Чакмак. 15. Бурлат. 16. Сымырчык. 17. Булат. 18. Қатаған. 19. Қилечи. 20. Кенегес. 21. Буйдрук. 22. Уйрасут. 23. Қыят. 24. Қытай. 25. Қанлы. 26. Уряки. авар. 27. Жубалажи. 28. Туйчи. 29. Жыйыт. 30. Жилжут. 31. Буйат. 32. Оймаут. 33. Арлай. 34. Керейт. 35. Онгут. 36. Тангут. 37. Мангит. 38. Жалжаут. 39. Масит. 40. Меркит. 41. Буркит. 42. Қыят. 43. Қуралас. 44. Оглен. 45. Қары. 46. Араб. 47. Илачи. 48. Жубырган. 49. Қышлык. 50. Гирей. 51. Туркмен. 52. Дурмен. 53. Табын. 54. Тама. 55. Рамдан. 56. Уйшун. 57. Митан. 58. Бурия. 59. Хафиз. 60. Уйржи. 61. Жайрасут. 62. Будай. 63. Банаш. 64. Татар. 65. Башкыр. 66. Сулдуз. 67. Калмак. 68. Азак. 69. Қарақалпақ. 70. Санцадан. 71. Тубай. 72. Тилеу. 73. Кирада. 74. Сактиян. 75. Қыркын. 76. Шийрин. 77. Оглан. 78. Курлат. 79. Баглхан. 80. Чимбай. 81. Чалкас. 82. Уйгур. 83. Арнамар. 84. Ябу. 85. Таргыл. 86. Тургын. 87. Кохат. 88. Мажар. 89. Кужалық. 90. Сауран. 91. Бахрин.

№22 Ҳужжет

Ийеси: Султан Мурат Хожа Әбиұ Ахмед Хожа Ҳәким Термизи Қолжазбаның атамасы: «Дарбиан Наұрызнама». (XIX әсир). Бул тарийхый хатимнің «Исм дуркри узбек» атамасындағы урақында 92 баұлы өзбек руұлардың дизими берилген қолжазбаның Ташкенттеги Шығыс таныұ институтында (шифр: №4330) сақланады.

1. Мың. 2. Йуз. 3. Қырық. 4. Ун. 5. Ункажит. 6. Жалайыр. 7. Сарай. 8. Хтай. 9. Қыпшақ. 10. Найман. 11. Жақмақ. 12. Урмақ. 13. Туадак. 14. Баатон. 15. Сымырзық. 16. Қалмак. 17. Қарлық. 18. Хатаған. 19. Арлат. 20. Аргун. 21. Барлас. 22. Буйтай. 23. Кенегес. 24. Қилачи. 25. Қыят. 26. Буйрық. 27. Ойрат. 28. Қоңырат. 29. Қанлы. 30. Жулачи. 31. Жуслажи. 32. Ув. 33. Мкр. 34. Утарча. 35. Куладчи. 36. Шуйит. 37. Жийт. 38. Чалжут. 39. Буйазт. 40. Оймаұйт. 41. Кирайт. 42. Баған. 43. Ангыт. 44. Тангыт. 45. Манғыт. 46. Меркит. 47. Буркут. 48. Мер. 49. Қыят. 50. Уклан. 51. Алчин. 52. Қарай. 53. Гариб. 54. Сарган. 55. Қшлик. 56. Туркмен. 57. Дурмен. 58. Таин. 59. Тама. 60. Рамдан. 61. Митин. 62. Ийшан. 63. Буси. 64. Хакт. 65. Қарғы. 66. Татар. 67. Йахир. 68. Салдур. 69. Қилдан. 70. Духр. 71. Журат. 72. Бдай. 73. Углан. 74. Курлаут. 75. Чимбай. 76. Мхдр. 77. Члкс. 78. Унгур. 79. Акркур. 80. Нукуз. 81. Қарт. 82. Ташлуб. 83. Таргыл. 84. Йабд. 85. Қхат. 86. Шуран. 87. Ширин. 88. Тамы. 89. Бхрин. 90. Қиет. 91. Сахнан. 92. Мут. (132-бетте).

№23 Ҳужжет.

Авторы белгисиз. Ташкенттеги Өз РИА Абиұ Райхан Ал-Беруний атындағы Шығыстаныұ Институтында (шифр №3386) сақланады.

Қолжазбаның атамасы: «Наб наме узбек улк кітаб мшкуат биан» 182-бетте 92 баұлы өзбек руұлардың дизими берилген.

1. Мың. 2. Буз. 3. Қырық. 4. Өзбек. 5. Унекижийте. 6. Жалайыр. 7. Сарай. 8. Ажин. 9. Қоңырат. 10. Аргын. 11. Найман. 12. Қыпшақ. 13. Жакмак. 14. Азак. 15. Қадмак. 16. Тарлық. 17. Туадак. 18. Буллақ. 19. Семиршейх. 20. Каличи. 21. Фышак. 22. Кенегес. 23. Буйрык. 24. Ойрат. 25. Қыят. 26. Хтай. 27. Чимбай. 28. Азжулачи. 29. Кучи. 30. Утачи. 31. Булатчи. 32. Жубум. 33. Жийт. 34. Жулжут. 35. Бумаұат. 36. Оймаұйт. 37. Арлай. 38. Керейт. 39. Онгут. 40. Тангут. 41. Маншит. 42. Жалжут. 43. Мет. 44. Миркт. 45. Буркит. 46. Қиат. 47. Қураласи. 48. Уклан. 49. Қари. 50. Араб. 51. Илачи. 52. Жубарган. 53. Рамидан. 60. Муйтин. 61. Уйшан. 62. Барбхафз. 63. Қыркызы. 64. Мижар. 65. Жалик. 66. Суран. 67. Сжриби. 68. Убрим. 69. Жубрат. 70. Бдай. 71. Татар. 72. Табаши. 73. Мшинкир. 74. Сулдуз. 75. Тубай. 76. Табу. 77. Кершер. 78. Бакина. 79. Қырқын. 80. Шийрин. 81. Углан. 82. Курлат. 83. Буглат. 84. Чинбай. 85. Чилкар. 86. Уйгур. 87. Агар. 88. Йабу. 89. Таргыл. 90. Тургак. 91. Кшт.

№24 Ҳужжет.

Ийеси Санкт-Петербурглы Шығысты изертлеұши А. Л. Кунның коллекциясында.

Ол 1873-жылы Хорезмге келгенде жыйнаған. Қолжазбаның атамасы: «Йад аш номи кун дафтар туксан ики баұлы узбек». Бул Архив ЛОИИРАН (фонд К—154, опись I. Ис. дель. 772) сақланады.

1. Мың. 2. Маңгыт. 3. Кенегес. 4. Брхин. 5. Алхив. 6. Сарай. 7. Туркмен. 8. Чагатай. 9. Ушун. 10. Ашм. 11. Татар. 12. Мойд. 13. Кобжи. 14. Қоңырат. 15. Катаған. 16. Лакат. 17. Қушун. 18. Найман. 19. Туркмен. 20. Тмр. 21. Буркут. 22. Қыпшақ. 23. Қаракалпак. 24. Хтай. 25. Жалайыр. 26. Манжир. 27. Қырық. 28. Жуз. 29. Керейт. 30. Шакмак. 31. Қазақ. 32. Қырғыз. 33. Букжел. 34. Мардурн. 35. Қарабиар. 36. Ябы. 37. Ашамайлы. 38. Тике. 39. Қалмақ. 40. Тоқмақ. 41. Дермен. 42. Тбаши. 43. Куши. 44. Имак. 45. Арлат. 46. Канкалы. 47. Кшт. 48. Кулкиши. 49. Оз. 50. Қийикши. 51. Тасшы. 52. Каркер. 53. Караши. 54. Эде. 55. Араучи. 56. Сшалур. 57. Қараул. 58. Ашим. 59. Мршекер. 60. Оймаұт. 61. Мунсин. 62. Йанкуз. 63. Қият. 64. Жуат. 65. Қналы. 66. Брунсау. 67. Кулык. 68. Халатук. 69. Нугай. 70. Салим. 71. Чиндуз. 72. Кузкушкар. 73. Чуку. 74. Қаракийик. 75. Чилжхуд.

76. Балталы. 77. Ораклы. 78. Тараклы. 79. Уаклы. 80. Карасалур.
81. Шишхи. 82. Хдирдли. 83. Йамши. 84. Биласин. 85. Казаклы.
86. Ушиглы. 87. Шанышкы. 88. Уйши. 89. Муйтен. 90. Койшы.

№25 Хужжет.

Ийеси: Шейх Сулайман Эфанди Ал-Бухари.
Қол жазбаның атамасы: «Лугат шағатайи ўа турки ос
мани» Бул китап Ташкенттеги ӨзР ИА Шығыс таныу инсти
тутында (шифр №214). сақланады.

«ТУКСАН ЕКИ УРУГ»

Барлас. 2. Мугул. 3. Татар. 4. Кукул. 5. Жуз. 6. Минк. 7.
Уйгыр. 8. Қышлык. 9. Хытай. 10. Кыпшак. 11. Сулдуз. 12. Кур
лас. 13. Мангыт. 14. Арлас. 15. Тараклы. 16. Абаклы. 17. Найман.
18. Кирасалды. 19. Ун. 20. Кижик. 21. Калмак. 22. Қарлук. 23.
Калжа. 24. Буйрык. 25. Чучалашы. 26. Қусшы. 27. Оташи. 28. Ой
маут. 29. Аргын. 30. Межид. 31. Канкалы. 32. Катагаш. 33. Чим
бай. 34. Чучут. 35. Иаклы. 36. Туйыклы. 37. Кыргыз. 38. Казак.
39. Қарақалпақ. 40. Сарай. 41. Муйтен. 42. Қоңырат. 43. Канлы.
44. Ашамайлы. 45. Араб. 46. Иргыз. 47. Дормен. 48. Салаир. 49.
Аргыш. 50. Крмак. 51. Туадык. 52. Адират. 53. Қиат. 54. Қанлы.
55. Узарлат. 56. Мрkit. 57. Бурkit. 58. Укалан. 59. Уйшун. 60.
Татар. 61. Ябу. 62. Тама. 63. Бедин. 64. Арлат. 65. Уkit. 66.
Калан. 67. Ушушлажи. 68. Кара. 69. Убида. 70. Ыабу. 71. Фулажи.
72. Бир. 73. Убди. 74. Аш. 75. Жнурган. 76. Укилжи. 77. Глих.
78. Биат. 79. Будат. 80. Туркмен. 81. Кудай. 82. Баки. 83. Агар.
84. Журат. 85. Аглаш. 86. Тубай. (6—бет).

№26 Хужжет.

Ийеси: Имам Кари Қурбан Эли Хажи Халдибек Углы.
Қолжазбаның атамасы: «Тауарийх хамса» Бул мийрас
литографиялық усылда 1910 жылы Қазанда басылған.
Ташкенттеги Өз РИА Шығыстаныу институтында шифр
№8867, бир нусқасы сақланады. Сонда «Тоқсан еки баўлы қып
шақ руўлары»ның дизими берилген.
1. Мың. 2. Йуз. 3. Қырық. 4. Укажат. 5. Жалайыр. 6. Ырай.
7. Қоңырат. 8. Алшын. 9. Найман. 10. Аргын. 11. Кыпшак. 12.
Калмак. 13. Фрат. 14. Кырыклык. 15. Тургауыт. 16. Бурлан.
17. Шымыршык. 18. Катаган. 19. Хожа. 20. Кенегес. 21. Буйрат.
22. Ойрат. 23. Қиат. 24. Баглан. 25. Қиай. 26. Канлы. 27. Узши.
28. Булши. 29. Қайшы. 30. Буланша. 31. Шабут. 32. Жуйат. 33.
Чачаут. 34. Байаут. 35. Отаршы. 36. Арлат. 37. Карийт. 38. Ун
гурат. 39. Мангыт. 40. Тангыт. 41. Оймаўыт. 42. Марkit. 43. Бур

44. Қыят. 45. Курлас. 46. Турлыс. 47. Караараб. 48. Айлаша.
Шубырған. 50. Қышлык. 51. Углан. 52. Туркмен. 53. Дермен.
Табут. 55. Тама. 56. Мажит. 57. Кердори. 58. Рамадан. 59.
рай. 60. Надай. 61. Кафдери. 62. Рамадан. 63. Кырай. 64. Жуй
65. Уйшу. 66. Журга. 67. Баташ. 68. Куйсун. 69. Мулдуз.
Тубал. 71. Татар. 72. Тилеў. 73. Баскал. 74. Ниан. 75. Қаз
76. Шийрин. 77. Уйтан. 78. Курлат. 79. Чадкас. 80. Таргын.
Уйкарған. 82. Жабу. 83. Шуран. 84. Тургак. 85. Муниан. 86.
ка. 87. Мажар. 88. Тушлик. 89. Чурак. 90. Чурчут. 91. Бахрин.
Уйгарат. (151—бет).

№27 Хужжет.

Ийеси: Бахрамбек Дулат Сайф.
Журналдың атамасы: «Шура» журналы. Оренбургта лито
фиялық усылда шыққан. Бунда «Түркстанлылар» деген мақа
да «Түрк урығларының туксан еки уруги» дизими берилген. Бул
РИ ИА Шығыстаныу институтында шифр (№8756) сақланады.
1. Уйгур. 2. Ушурьу-ушўак. 3. Утарчи. 4. Уйшин. 5. Ункут.
Ишки-екиши. 7. Ашамайлы. 8. Ашагу. 9. Илшикин. 10. Икраш.
Уйкунут. 12. Утхшкин. 13. Улат. 14. Айуак. 15. Ойрат.
Иракшы. 17. Астай. 18. Уйшун. 19. Адак. 20. Аргын. 21.
и. 22. Бурkit. 23. Бурук. 24. Бахрин. 25. Барлас. 26. Бурте. уй
и. 27. Бурте. 28. Бурте кшин. 29. Байра. 30. Беклер. 31. Билн
т. 32. Башкыр. 33. ... 34. Татар. 35. Газ. 36. Такарчур.
Туксан. 38. Тушбуда. 39. Терис. 40. Туркмен. 41. Жалайыр.
Баглы. 43. Киши. жалайыр. 44. Шағатай. 45. Шакмак. 46. Шу
ак. 47. Чимбай. 48. Чууан. 49. Тахшун. 50. Салжут. 51. Чубурган.
Чурикун. 53. Чучали. 54. Кытай. 55. Хазар. 56. Дурман. 57.
рликан. 58. Сарай. 59. Семиз. 60. Сулдус. 61. Шункат. 62. Кунград.
Калмак. 64. Кыпшак. 65. Фткан. 66. Кыят. 67. Карлук. 68.
азан-бахар. 69. Кыргыз. 70. Казак. 71. Каракалпак. 72. урлас.
Кранут. 74. Кушчи. 75. Кырык. 76. Кунклут. 77. Куйын. 79.
уа. 80. Кнагир. 81. Кираит. 82. Кийин. 83. Кисалур. 84. Кинбут.
Курлут. 86. Кийнкаул. 87. Акай. 88. Мангыт. 89. Мерkit.
0. Миркан. 91. Мешт. 92. Манжар. 93. Мхар. 94. Марка. 95.
ирдау. 96. Мугул. 97. Мналий. 98. Мифа. 99. Мын. 100. Найман.
01. Нукуз. 102. Нардан. 103. Нуйан. 104. Усит. 105. Уртакан.
06. Йуз. 107. Йуркин. 108. Ыабу. 109. Баурдак. 110. Садр.
11. Исабай.

№28 Хужжет.

Қарақалпақ ханы Ешим Мухаммед Баҳадыр ханның елшиси
Көнибек батыр хәм оның Қошадарлары Қазань шәхәріне кел
нде Ақ патша айтқан усыныс хәм тилеклери.

1. Хан уллы император хәзиретлери менен паракатшылар хәм дослықта жасауды император хәзиретлериниң буйрықларын орынлауды қәлейди.

2. Елшилер менен шабарманлар уллы хәзиреттиң хәм хан өз-ара ислерин және сөзлерин бир-бирине хабарласып турыу еки жаққа да барып келип жүрсин.

3. Рус саудагерлери де қарақалпақлар саудагерлери де өз сауда-сатлық ислерин қәуип-қәтерсиз жүргизсин, өйткені қарақалпақ халқы оларға хеш қандай жаманлық ислемейди, хан уллы император хәзиретлериниң мийрим-шәпәәтинен етип өзиниң пуқараларына Россия мәмлекетинде хеш қастыянлық исленбейди деп қатты исенеди.

4. Елшилер келгеннен соң хан саудагерлерге қарақалпақлар Россия мәмлекетине мыңлаған адам жиберди, олар бизлер изимизден киятыр еди, бирақ бизлердин еситиўимизге қарағанда олар соннан соң (Уфаға жақын жердеги Юрек деген таўға кен жерде) ғырра кейнине батына алмаған. Хан олар алты да уллы император хәзиретлериниң ең жақсы сөзлерин хәм рим шәпәәтли сәлем намасын айтып қайтып келеди, үмит еткен.

5. Оларда қул ретинде сатып алынған Россия адамлары екен, бирақ олар қаншама адам хәм атпа-ат атағанда ким екенин, қандай хәмелдеги, лаўазымдағы адамлар екенин жәһәт оларды сатып алғанда қаншама қун төленгенин анық айта алмайды. Мине усы қарақалпақ хәм қалмақ қызларына үйленген сол руслардың гейпаралары өз хожайындарының кеўлин таўлап азатлыққа шыққан. Егерде уллы император хәзиретлери қарақалпақлар қунын төлеп сатып алған сол рус адамларын қайтарып сатып алмақшы болса, өзиниң бир елшисин жиберсе екен сол елши хан менен барлық нәрсе туўралы майда-шүйдесине кем сөйлесип, келисип алса екен деймиз, ал хан бул туўра хеш қандай буйрық бермеди, бирақ сол руслардың әкелери аға инилери ямаса ағайын-туўысқанлары келип оларды ала кетсин деди, ал хан оларды берип жибермекши.

6. Хан уллы император хәзиретлери менен паракатшылар апақ шапақ болып жасасада қазақ халқы Россия қалаларына астыртын шабыўыл жасап хәр қандай бийбастықларды ислеп чығарды, хан адамлардың ислеген қылмысын өзине хәм қарақалпақларға аўдармауды, уллы патша хәрекетлери оларға қәхәра бейиң өтиниш етти.

7. Басқа сахрайы халықлар хәр қандай бийбастықларды ислеп Россия қаласына астыртын шабыўыл жасаса да олардың қылмысы қарақалпақларға аўдарылады, сонлықтан ол хан оның халықтары хешқашан уллы патша хәзиретлериниң пуқараларына астыртын топылыс жасамайды хәм зыян келтирмейди деп исенди.

Ал қарақалпақлар өз бетинше усыны ханның рухсатысыз ислеп болса, дослық қатнасықлары нығая бериўи ушын хан бундай қолынан келгенинше өз сорамындағы қарақалпақлар-ундай гүдибузарлықты ислетпейди хәм оған жол қоймайды.

Өткен жылы хан Ургеништен Григорий деген адамды қун сатып алып өзиниң садық адамы Оразан батырға ертип, оны қыпшаққа жиберди ал мине сол Оразхан батырға өзиниң уллы император хәзиретлери менен дослыққа хәм паракатшылықта ислемекши екенин және Ургениш хәм қырғыз-қайсақлар менен келис ислегиси келмейтуғынын айтып барыўға буйырды.

Елшилер хан өзлерин күтә-күтә, хеш қандай хабаратар алмағанлықтан гүдикленип отырмаў ушын өзлерин тезирек елине тарып жиберийине өтиниш етти: ал егерде уллы хәзирет жақ-дослық адамын жибергиси келсе олар сол адамға хәр қандай мет етиўге, оның кеўлин табыўға сөз береді.

(Әмиўдәрья журналы 1990-жыл, 4-саны).

ТИЙҚАРЫ: Бул мийрас АВПР МИД России фонд Каракал-пакское дела. 1721—1722-жыллар. Академик С. Қамаловтың еңбектерине жәрияланды.

№ 29 Хүжжет.

Қарақалпақ ханы Ешим Мухаммед Бахадурдың Ақ патша—Елшилер патшасы Петр I ге жиберген хатнамасы.

Обдул Музаффар Дәулет Саадет Мухаммед Бахадур хан Ақ патшаға шын жүректен қутлықлаў жоллайды хәм усы ўақытқа есимиз бизиң ислеримиз туўралы садық және садық емес елшилер арасында бизлердин арамызда хеш қашан сәлем нама хәм хат жа-сама болмады, бирақ бизлер сизге өзимиздин инимизди жибер-меген, ал оларға ерип сизден де бизге сизиң менен бизлердин ара-мызда жақсы қатнасықлар болсын, ал қастыянлық хәрекетлер ислемесин (өйткени «ким жақсылық етсе, сақалы ағарады. Ал ким жаманлық етсе, сүйегі ағарады») деген нақыл бар, деп өзимиз-дин елшилеримизден сизиң сол баяғы елиниңге қосып жибердик. Сиз-дин бизлерге жақсылық етсеңиз хәм өзлериниңдиң патшалық ми-нәсиз бизиң төрт қулыңызды елшилериниңге қосып, елге қайтып жиберсеңиз, бәри гүлалагүл болар еди, деймиз. Ал бизлер Сизиң Ургеништеги тутқын болып түскен адамларыңызды қун төлеп са-тып алдық, оларды сизге берип жибермекшимиз. Егерде бизлер-дин сол адамларыңызды Ургеништен қун төлеп сатып алмаған-мызда, оларды үргенишлилер Бухарада, Самарқандқа, Персия-ға хәм Ташкентке қул етип сатып жиберийи мүмкин еди. Ал сиз-дин, Ақ патшадан сизиң буйрығыңыз бенен бизге елшилер келген

Ұақытта сол журтласларыңызды қайтарып жибереміз хәм сиз оларды сыйлық етемиз. Сизің елшилеріңиз бизге қарай жол қарай шығыпты, бірақ бизге жете алмапты, ал оларды қазақ тутқынға алыпты. Ал биз усы хабарды еситип, сизің елшилеріңизди қутқарыу үшін олманға ләшкер тартып бардық хәм қумсап қутқарып алдық, бірақ олардың ат—арбалары қазақ арасында қалды. Ал бизің аұызша сәлемнамамызды сизге айдды, олардан сораңыз. Биринши аға елши Жәнибек Бахадир Қалмухаммед бахадыр, князь Дусменнин улы Темирбек мыр Шанзирлер болады. Сөйтип сизден қутлықлап қаламыз.

(ӘМИУДӘРЬЯ журналы №4 1990 жыл, 110-бет).

ТИЙКАРЫ: АВПР МИД росии фонд Каракалпакск дела, 1721—1722 жыллар. Бул хұжжет С. Камаловтың мийнәлеринде жәрияланды.

№ 30 Хұжжет.

Қайыб Мухаммед Бахадурхан Убайдулла султан, Алтай султан Жарух Султан, Шуна Султан, Кәлдай Султан бәрчаси ақ патшаға баш салух элигә эл болдук, жауыға жау болдук тамамы йуру. Мурат—шайх азийзлар угланлари Хилуэт—шайх, Жуманшайх, Хәсән шайх, Абдулла—шайх, Қарабахадур—шайх, Хусейн-шайх, Маман-шайх, Кунтай бахадур бәрчәси ақ патшаға баш салдук, аларның жауыға жау, элигә элимиз тамамы йуру. Мурат-шайхның хызматидә турур.

Әбилмурзаффар уәл мансур сәлиімди дәулетли ақ патша Елизавета Петровна рәхимлик хәзирәтлерингигә дуайы сәлам делик арыз кылдук. Соз ол ким томәңги каракалпок йурт торт сан теніз эли бәрчаси ақ патшаға баш салдук. Алла бизге Мийтрий тораларни Мансур хафызни бизге элчи килди йибәрган экән. Аларның йарлығын озгә кылмай оларға баш койдуқ оларнинг созини озгә кылмадук, эл болдук. Араға элчи салыб қарындаш болалы. Қарындаш болмақның нышаны Мийтрий торәни, Масур хафызни экелейин бизгә йибәрсә эл болмамыз турур. Андын сон арга саудәгәр йурсунләр, аларның элиги элимиз, Жауыға жауымыз. Аларның дәулети турур, торт сан каракалпок эл болдук, эл болмақның нышаны бизин қолымызда турған орысты оларға йибәрдик, ол да олардың дәулети турур.

Аларда йибәргән элчиларимизди йылдам йибәрсунлар. Қутлымбет мырза келгәндә ақ патшаға қойған эрдук. Оларның хәзирәтларига уч юз уйли иштак қулларын йибәрдик. Андын сон уч йуз саудагәр йибәрдик. Ол саудагәрни тамамын кырып

дур, андын сон саудагәр экинчи бармады, оны падшах билур. Йәнә Мийтрий торә бирлә Маман бахадурни Фолат йасауылны кошуб патшахка йибәрдук. Бизни сыйласа Мийтрий торәни бизгә йәнә кошуб Маман бахадурни, Фолат йасауылны коб коймай бизге акраб айында йеткерсинлар, йәна ким олар бирлә бизнинг арамызда казак бардук. Қутлымбет мырза бирлә соз этиб, ақ патшаға салған эрдук. Олар айтыбәрди казак йаманлык қылса қазаққа ақ патшах ана жерик кәлур деб айтыб әди. Андын сон бизгә қарақалпақны казак тәрут чабды, арамызда йол болмады. Мырза бирлә уәдә кылгалы эл болдук дәгәли саудагәр уч йуз кишини текә кырды. Анын учун падшахка хызмәтига баралмадук. Энди ақ падшақ рәхимлик қылыб бизгә йибәргән экән, биз ақ падшах йарлығын тутуб бәмизгә котәрдук. Қазақны тыймаса кәруан йибәрмайдур Мийтрий торә Мансыр Тилмашны биздин барған элчига кошиб йибәрсә ақ патшақның хызматига йибәрмаккә ант қылдық иншаллак. Йәна соз ол ким Қутлымбет мырза ақ патшаның аұыр қазақны бийләрин тентек қараларын бирчәсин ақ падшахқа торут сан уйли киши баш салыб қул долдук тамамы қолымыздағы орусны бермәк болдук ант бирлә. Ақ падшах рәхимлик қылса торәмиз хожамызны элчимизни шуладак кортсалар күнлимиз хоштурур. Падшах торамизни хожә бийләри чакырлалар бармақ болуб ант кылдық.

Мийтрий торәни Мансур тилмашны Қутлымбет мырза рәхим қылса хызмәтлари коб болды, бизни хәм казакдай қылсалар ақ падшах рәхим қылып күнлимиз хош болур, энди не қылса, падшах болур. Маман бахадур, Маман-шайх, Сагундук бахадур, Фолат йасауыл. Шер йасауыл йибәрдук ақ падшах хәзирәтигә.

Тарийх мың йуз эллик алты йылда Мухәррәм айынан он то кузичи кунни битилди Жанкәт шәхри кашында.

Ошбу хатгә инанлык учун мохир салдук әуәл Қайыбхан, экинчи Мурат шайх, учинчи Убайдулла Султан. С. Камалов. XVIII әсирдеги Қарақалпақ—Рус қатнасықлары.

НӨКИС — 1966 ж.
107-108 бетлерде.

№31 Хұжжет

Ахиднамә

Бен тобән исимләңлиши ахид этиб ант этәмән ол бәрчага қудрәтли алланан исми шәрийфи илә анын улуғланмыш шәрийф қураны алдында шул сәбәбли ким тиләимән хам узәримә лазымдур ол улуғ падшақ хәзрәтлариниң озинин хәссә нәсил тарийхыңча улуғланмыш падшахымыз императрица Елизавета Петровна ози

бийла гуучи таманы рус йуртыны хам анық тарийхынча ол улугланмыш тахтыгвхны билмәкда хәм аның улугланмыш ыхтыяры илә сайланыб ханым қылыныб қойылған нәсил ийәсиасабаға ишәничли хәм йахшыкабул қылыб тыңлауы бенде болуб бойсынарға хәм ол аның бәрчә улугланмыш қууатына хәм ыктыярына хәм тийисли хәрәкәтинә йаний указларына кәдийм кәлфләрдан ижма илә изгу туз-улиб қойылмыш хәм кун илгәри тузулиси бәрчә әмарларинә бәрчә фәхәм илә фәхәмлаб билдургимча сугим истугинча саклагуучы болурман хәм аралагуучи болурман хәм шул сәбәбли хәжат уакытларда озимнин жан уә тәнимни аймайынча катланурман хәм шул жумладән тамамы кууатым йетдугинча катланмакка ашыкгуучы болурман ошбу ким падшак узмы хәзиратларинин бәрча хызмәтләрини қылулга хәм падшах узмы хәзиратләрини файда тийгузургә шул тарийқча нечик ким мен аллак хәзирәтиндә хәманы хауфли хукими заманында ол сәбәбли дайымәл — аўқат жууаб берургә кууатым йеткәй нечик ким хак таала таккайик мана жан уә тәнимә йарый берур хәм мен ошбу аңтымны мөхкәм әлмәк учун охимнин дин исламымызча улугланмыш хәм улугланмыш қуран шәрифни обәмән амийин.

Бу антға ант ичтим тәбән каракалпак йуртының ханы Ғайыб — хан, Әшим ханның углы ак ханга баш салдым қуран обдум мөхир бастым. Мен Әшһияз ахун Ғайыб ханның әмири илә қол салдым

С. Камалов XVIII әсирдеги Қарақалпак — Рус қатнасықлары
Нөкис 1966 109 бетте.

№32 Хүжжет.

Ихлос ўа әтиход нишон мукарраби баригохи Султон Ясовулбоши ого зеди Умрахунинг хизматларига маъруз мағфират Қутлук хужа эшон мархумнинг махжумлари Мукаммад Азиз эшонга Шуркул қунғрот қарақалпоғи Чалабукот Махалласидоғи бир булак ерларни бийлар онинг эълон ва хати бирлан Қият халқы бир неча адамлар нишона шариянинг баргохи олам панохларига ва узбек орол қунғиротининг икки масжид қаўми бири Таркаш ва бири Барқулоқ, Масжид қаўмининг Қукликул деган била исмланган бир булақ ери ҳаққида Таркашдин ун бир киши Барқулоқдин урт киши асолатан ваколаттан ерлари ҳақида қунғрот козиларнинг икки булоа ариза мактубларнинг хизмати олийларига еткуррилгани билан сиз каромидан мундо хат келинур эрди. Мазмуни булки, каракалпаклар бирла узбекларнинг берган ерлари неча таноуб эрканин тахминан дейлудур. Баркайшдан булмок керак. Одами адо икрорларин ва исмларин езип муовинат подшоҳиси Суролоб йурорларни езилиб, хози хати билан уз мухрин босиб ва хамда бий ва кадқуоларнинг хам берганларни хакида хат му-

хирларин э юборилсин дейилган меҳрибончиликлари била узбек қунғиротининг берган эки масжид кавум адомларига уз бийи Қутлук Мурод бий ва кози эшонлар ва оталиклари алоҳида бирмабир суролганда хаммалари нафарлаб од ва исмларини езиб бериб ва хамма ихрорларини бергенлари хакида такдид килиб, аввалги юбарилган хатдоғи асолаттан ваколаттан берган хатимиз хатдур. Қунғирот ери кундур. Назир килиб берган еримиз шул сифатдадур. Дуойи охирлари била юошка ерларимиз обод булуб

Унинг юртлари ва умир давлатлари хам зиеда билинур. Хок токминан ва хок баркошида дейлса, жами туккиз юздин зиед эрмас.

Аввалги берилган хатдағи ҳудудини әтибор килинса, деб ариза киламиз дебдурлар. Шуркул қунғирот каракалпаклари Қият халкидин мазкур тарика бирмабир сурашилиб на микдор эканлиги баркашида айтилуб ани хам кози хати била хатлаб ва мукрланиб ва каракалпакларнинг кадхудо ва бийларнинг хатин юбарилсин дейилган меҳрибончиликлари билан юкоридан келган кичкина кози хәм домла Шармухаммадни девонимиз билан бир одами мизни хам кушиб юборилуб эрди. Бий кадқудолар авваал доғи бор фукаралари алоҳида берганимиз берган. Бурунги юбарилган хатимиз хатдур. Худди әтибор булинса деб эхрор килиб ориза килибдур. Аммо маххур берган бир булак еримиз мингдин бир эмасдур. Қунғирот ҳудуди тенгизгача Торлик дарёсидан то эрмонгача каракалпак фукаралори еридур. Худудни билурмиз берганимиз берган. Хок тахминан хок баркошидан дейилинса жами икки минг танобдан зиеда эмасдур. Шул аризамизда Унинг алом нанохларига еткурулуб аввалига икки булак зат нишона шаридоғи мулклари хакида надек шафкат ва мурувватларини еткурмакни умид килиб кози дуогуйлари ва хакими дугмалар ва арол каракалпакнинг бий, катхуда дугмоларнинг мазкур хизмат хакида хат мукрларини (хазратимиз) нинг манзури кимсә олофларига юборилди. Аммо Челокбукот махаллодағи каракалпакнинг эшонимизга берган ерлари, хозир тенгиз уртасидадур. Қиблагандур. Хозир уша бир тенгиздур. Аммо (хазратнинг) сони ва мурувватлари тенгизгача хәм бугса экан, сабаби филход билунур эди деб, хамма хатларни баён воке айтулуб хизматларига юбарилди. ба аттақсир, аттақсир, аттақсир.

«Қози домла Шермухаммед.»

«Мулло Оллони езохунд раис. 1307»

«Қутлук Муродбой ибн Худайназар. 1301»

О. Жалилов. «XIX-XX аср бошларидаги каракалпаклар тарихига оид муҳим ҳужжатлар» ЎзССР «фан» нашриети Тошкент, 1977 йил.
47-бет.

№32 Хүжжет

Маңғыт бийлериниң Кенегес Ерназар аталықтың жер бөлиўиндеги ҳәрекетине наразылық арызнамасы.

Муруввад мавад, шафкат ҳәм марҳамат ниход дом давлатуху сақыйлық ийеси, шаўкат ҳәм марҳамат тәбиятлы, оның даўлетин хәрдайымы болсын, деванбеги аганын жанабы фарасат маобларига бу дуағый риза жуйлчридан бу тариха арыз қыларим: биз халықларга меҳрибан булунған амирларини алып келгендин сунра, өзлери Ерназар аталық ҳәм жанымызга киси косын деп, адам жибергенида және барамыз деген сөз билан жетти-сегиз күн оттилар. Және бир созлери биз, халықнын неше замандан ахе етип отырған жерлеримизден хәр күни танаб урып беске болип еккисини оз хиссама алып және ертеги күни және сол тарикада етерман дейдур. Биз, халықлар Мажмун Манғыт билән кенегеснин жериге танаб урылып болғаннан сонра Хийўада деванбеги ага дом давлатухунин хызматларига бориб, нетарика меҳрибан булсалар, шул тарика олушармиз дермиз. Бу сузга меҳрибан булсалар ҳасили Ерназар пахлаўанга, буйырсалар ҳасили (аталық) ага айткандек болса, көп пуқара коп арарда болурлар, деп арызнама рахам тонди арзага басқанлар:

Наўбеттулла бий 1281

Даўлетназар бий 1274

Даўлетяр бий 1270

Худайназар бий ибн Давлет Назарбий.

ЦГА РУзб фонд 125, оп 2, дело 489, 20 бет 1864-1866 жыллар.
Ю.Брегель мийнетинде 91-92 бетлерде.
О. Жалилов мийнетинде 45 бетте.

№33 Хүжжет

Маңғыт Даўлетназар бийге Жилўан жаб бойынан жер бериў (1239 жыл хижра) ҳаққында карар.

Манғыт Мамаң бий баслык. Юсуфбек жуз басы, Ерназар бий, Хожибек бий, Шерман бий, Халмухаммед жуз басы, Сонгыбай бий, Абдулфайз бий, Сабат жуз басы, Шерим бий, Кублан бий, Кошмухаммед бий, Досым бий, Бердишукир бий, Молла Кошым бий, Турдыкули бий, Сол мазкур бийлер ҳәм жуз басылар ҳәм пукаралар ҳәммелери иттифақлари Маңғыт Дәўленназар бийге Жилўан деген жаптың обхуридан ахё ҳәм амвота алты мың танаб жер бердилар. Мехтер ағамыз баслык ҳәм Фазылбек бий, қазаяқлы Абдулла бий, бессары Жәнибек бий, Қыпшақ Сарим бий, Қыпшақ Ережеп бий, қаңлы Әбди бий сол мазхур болғанлардың гуўалықлары билән Мохи раби-ас-саниниң жигирма секкизлериншиси

сәне, мың догы жуз алпыс токызда муўафық тышқан жылы таза кишик гилланын жигирмаланшы душанба күни яддаст (еслетпе) битилди. 1239 хижра (1822, 8-Февраль).

Архив ЦГА РУзб фонд ф 125; оп. 2; дело. 467 л. 151. П. П. Иванов Архив Хивинских ханов XIX в. л. 1940. с. 148. Документы архива Хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. Перевод Ю. Э. Брегеля. М. 1967. с. 79. (Ол Жилўан жапты Хайўан жан деп түсинди.) О. Жалилов XIX-XX әсир бошларидаги Каракалпақлар тарихга ойд муҳим ҳужжатлар. Ташкент, «ФАН», 1977, 45-бет. (Ол Жилўан жапты Жавидонеп болса керек, ол Қоңырат районында жайласқан деп жазды. 108 бетте). Жилўан жаб Кегейли каналдың сол тәрепинен саға алады, Кегейли қаласының ортасынан ағып өтеди.

№34 Хүжжет

Қарақалпақ бийлеринен өндирилген салгут-кесме дизими. 1851-1853 жыллар.

Терис тамгалы Қабыл бий 145 тилла

Қолдаўлы Ерназар бий $\frac{5}{2}$ тилла 5 тенге

Қолдаўлы Халмухаммед бий 110 тилла 5 тенге

Ашамайлы Елгелди бий 65 тилла 5 тенге

Қарамойын Алламберген бий 205 тилла.

Бес сары Жанибек бий 123 тилла 6 теңге

(Ак) Манғыт Ерназар Палўан бий 115 тилла

Қыпшақ Сырым бий 192 $\frac{1}{2}$ тилла

Өмир-кенегес Хожанберген бий 78 тилла

№35 Хүжжет

Қарақалпақ Ораз аталықтан арпа ҳәм буўдайдан усир толемегени ҳаққында диван бегинин билдириўи.

Азат ўа хызмат панамыз, дийўан беки ағамызнын хатри шарифларга ағам (билдириў) қыламыз. Қарақалпақ Ораз аталықта ҳазиретлердин жерине еккен жети батман бугдай ҳәм торт батман арпа дейякига киши жибердик ул (Ораз аталық) кишилери-мизди уруб жиберип турур, және ким киши жиберсек үсир (даяқ) бермей турур енди өзи ҳамиринзге куз тутармыз. (Сизин бурынңызды кутемиз).

ЦГА РУз. фонд 125. оп 2, дело 467. 142-146 бетлер.

Ю. Брегель мийнетинде 97-102 бетлер

А. Жалилов мийнетинде 54 бетте (ол Қолдаўлы Ерназар бийди «Палўан» деп жазды). Хүжетте «палўан» сөзи өширилген, демек салық жыйнаўшыларда Қолдаўлы Ерназар бий ҳәм Ақманғыт Ерназар палўан бий исми-шарипин алжасқанын соң билгени анық.

ЦГА РУз. фонд 125: оп3, дело 192, 189 бет. 1860-1872 жыллар Ю. Брегель мийнетинде №6 хужжет, 93 бет, 415 бетте

ПАЙДАЛАНҒАН АРХИВЛИК ФОНДЛАР, ӘДБИЯТЛАР ҲАМ ДЕРЕКЛЕР

АВІПР МИД Россия фонд «Қарақалпақские дела» 1720—1744 гг. ГАОО фонд 1. опись 1. дело 1. 1734—1774 гг.
ЦГА РУзб, фонд 125. Канцелярия Хивинского ханства, фонд 907, Амударьинский отдел.
ИБ АНУзб, рукописи: Мунис, Агахи, Баяни.
ИБ АН России (СПб) рукописи: фонд П. П. Иванова; Коллекция А. Н. Самойловича.

* * *

Ат—Табари. История подготовлен В. И. Беляевым. Ташкент. ФАН, 1987.
Әмиўдарья 1989, №11 саны; Арал. 1991-1994 жыллар №1-4.
Ахмедов Б. Историко-географическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв. Ташкент 1985.
Ахмедов Б. Тарийхтан Сабақлар. Ташкент, 1994 жыл.
Ахмедов Б. Узбеклер — Мулокат. 1991, №2.
Ахмедов Б. Государство кочевых узбеков М. 1965.
Аскарлов А., Ахмедов Б. Узбек халқының келип шығуы — Узбекистан ҳауа-зы. 1994, №20, январь.
Базарбаев Ж., Даўлетова Қ. Әдептануў 2-басылыуы. Нөкис. 1994 ж.
Бартольд В. В. Туркестан в эпоху Монгольского нашествия. Соч. том №1. М., 1963.
Брегель Ю. Документы по истории и этнографии каракалпаков. М. 1967.
Древние авторы о Средней Азии. (VI в. до э. — III в. н. э.) хрестоматия. Ташкент. 1940. 172 с.
История Узбекистана в источниках. Составитель проф. Б. В. Лунин Ташкент. 1984. 224 с.
Иванов П. П. Очерки по истории Средней Азии. М., 1958.
Источниковедение истории СССР. Под. ред. И. Д. Ковальченко М. 1981.
История ККАССР. Ташкент. ФАН. 1986.
Историческая советская Энциклопедия. Том 1—14, М., 1963; —70.
Гудкова А. В. Ток кала. Ташкент 1964.
Геродот. История. Л. 1972.
Записки Бабура. Перевод М. А. Салья. Ташкент, 1958.
Зияев Х. Орта Азия ҳам Сибирь. Ташкент.; 1987. (XVI—XVIII әсирлер)
Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М—Л. 1951.
Материалы по истории Средней и Центральной Азии X—XIX вв. Ташкент; 1988.
Мәмбетов К. Қарақалпақлар Шежиреси. Нөкис. 1993.
Мәмбетов К. Қарақалпақлар тарийхы. Нөкис. 1993.
Мәмбетуллаев М. История и культура Южного Хорезма. (IV в. до н. э.—IV в. н. э.).
Автореферат. д. и. к. Ташкент; 1994.
Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР.
Торговля с Московским государством и международное положение. Средней Азии в XVI—XVIII вв. выпуск 3. Л. из-во АН СССР. 1933.

Материалы по истории каракалпаков. Труды института востоковедения Том VII. М—Л. изд-во АН СССР. 1935.

Материалы по истории Казахских ханств XV—XVIII вв. Извлечения из бухарские и хивинские источники. Том 2. М—Л. изд-во АН СССР. 1939.

Материалы по истории Казахских ханств XVI—XVIII вв. Извлечения из персидских и тюркских сочинений. Алма-Ата. изд-во «Наука» Казахской ССР, 1969.

Материалы по истории киргизов и Киргизии. вып 1. М., изд-во «Наука» ГРВЛ. 1973. с. 318-396.

Мирза Абдал Азим Сами. Тарихи Салатин и Мангитиға. (История мангитских государей), Издание текста, предисловие, перевод и примечания Л. М. Ешифоновой. М. изд-во Вост. Лит., 1962. с. 85.

Камалов С. XVIII әсирдеги қарақалпақ — рус қатнасықлары. Нөкис. 1960.
Кононов А. Н. Родословная туркмен. Сочинения Абул-Гази хана Хивинского. М—Л. изд-во АН СССР. 1958.

Жалилов О. XIX—XX әсирдеги каракалпақлар тарийхына дереклер. Ташкент. 1977.

Ходжа Самандар Термези. Дастур—ал—Мулук. (Назидание государям). Перевод с персидского.. М. А. Салахетдиновой. М. изд-во «Наука» ГРВЛ 1971. с. 110.

Калмыцкие историко-литературные памятники в русском переводе. Элуста. 1969. с. 166.

Казахско—русские отношения в XVI—XVIII вв. Сборник документов и материалов. Алма-Ата. изд-во «Наука» Казахской ССР. 1961.

Русско—туркменские отношения в XVIII—XIX вв. Сборник архивных документов. Ашхабад. из-во «Блым». 1963. с. 54.

Русско-китайские отношения в XVIII в. Том 1700—1725 гг. Материалы и документы. М. изд-во «Наука», 1978; с. 466.

Шамамбетов Б. Политические процессы в Туркестане. Нукус. 1988. (Соавторы Н. А. Абдурахманова, А. Садыков).

Тухтамедов Г. Т. Амударьинский отдел. Нукус. 1977.

Страбон география. М. 1965.

Узбек совет энциклопедиясы. Том 1-14 Ташкент 1963.

Хамидов Ү. Ески қарақалпақ жазба естеликтери. Нөкис. 1985.

Хожаниязов Г., Юсупов О. Қарақалпақстандағы Мухаддес орынлар. Нөкис. 1994 жыл.

Ҳәким ата китабы. Қарши, 1993.

Ясавий. Ким еди? Ташкент 1993.

Юсупов О. Қыпшақ Ережеп бий, Аға Баба ҳаққында халық легендалары. Нөкис. 1992 жыл. 36 бет.

Юсупов О. Россия ҳам Арал бойы халықлары: Жәнибек батыр, Маман батыр, Мурадшайық х. т. б. Нөкис. 1993 жыл. 104 бет.

Юсупов О. Ийшан-қала. (Кегейли районы).—Вестник КК отделения АНРУзб. 1984, №1.

Юсупов О. «Алпамыс» дәстанындағы антропонимлер ҳам этнонимлер ҳақында.

—Вестник КК отделения АНРУзб. 1985, №1.

Юсупов О. Списки 92 «баулы өзбек» как источник для изучения этногенетической истории Приаралья. —Вестник КК отделения АНРУзб. 1986, №3.

Юсупов О. 1742-1743 жыллары қарақалпақ ҳам рус қатнасықлары (АВІПР

Юсупов О. Об архиве историке П. П. Иванова.—Вестник КК отделения АНРУзб. 1989, №2.

Юсупов О. XVIII әсирдеги рус алымлары қарақалпақ ҳам рус қатнасықлары ҳақында.—Вестник КК отделения АНРУзб. 1988, №2.

Юсупов О. Об архиве историке П. П. Иванова. —Вестник КК отделения АНРУзб. 1986, №2.

Юсупов О., Мамбетуллаев М. Этническая и социальная история населения Приаралья в XV — XVII вв. (рец. на книгу Т. Султанова «Кочевые племена Приаралья в XV — XVII вв» (М. 1982. — Вестник КК отделения АНРузб. 1983, №2.

Юсупов О. П. П. Ивановтың архиви ҳаққында. — Эмиўдарья, 1986; №2.

Юсупов О. А. И. Беляевтың архиви ҳаққында. — Эмиўдарья, 1987; №6.

Юсупов О. 92 баўлы қыпшақлар ҳәм қарақалпақлар. Эмиўдарья. 1993, №8

Юсупов О. Дәслепки Қарақалпақ этнографиялық экспедиция ҳаққында. — Эмиўдарья, 1992, №6 — 7.

Юсупов О. Майлы шеңгел — шегера. — Қарақалпақстан муғаллими. 1993, №2—3.

Юсупов О. Қарақалпақ тарийхынан мың дерек. — Арал, 1991 — 1993 жыллар. №1-2-3, 4 санлары, №1 — 17 ҳужжет.

МАЗМУНЫ

Кирисиў	3
I бөлим Туран ҳәм Арал аймағындағы ең әйемги дәўирлердеги қәўимлер ҳәм халықлар ҳаққында мағлыўматлар	7
II бөлим. Мавераннахр, Қубла Арал ҳәм Хорезм аймағындағы орта әсирдеги қәўимлер ҳәм халықлар ҳаққында жазба дереклер	24
III бөлим. Қарақалпақстан ҳәм Бухара, Хийўа аймағындағы жаңа дәўирдеги қарақалпақлар ҳәм қонсылас халықлар ҳаққында дереклер	43
Жуўмақлаў. Қосымша дереклер	55
Пайдаланған архивлик фондлар, әдебиятлар, ҳәм дереклер.	94

Берданбет Шамамбетов, Онғарбай Юсупов

ИСТОЧНИКОВЕДИЕНИЕ ИСТОРИИ НАРОДОВ УЗБЕКИСТАНА И КАРАКАЛПАКСТАНА

На каракалпакском языке

Нукус Издательство «Билим»

Бас редактор Қ. Есемуратов
 Редакция баслығы Р. Аббазов
 Редактор Е. Ерекеев
 Художник Қ. Нажимов
 Тех редактор З. Алламуратов.

Терийўге берилген ўқты 12. 06. 95 Басыўға рухсат етилген ўақты 7. 07. 95 қағаз форматы 60x84^{1/16} Типографиялық қағаз №2. Әдебий гарнитура кегль 10. Жоқары баспа ўсылында басылды. көлеми 6,0 баспа табақ 5,58 шөртли баспа табақ 6,51 есап баспа табақ. Нусқасы 1000. Буйыртпа №69. Баҳасы шөртнама бойынша.

«Билим» баспасы 742000 Нөкис қаласы, Қарақалпақстан көшеси 9.

Қарақалпақстан Республикасы баспа сөз бойынша Мәмлекетлик комитетиниң Нөкис полиграфкомбинаты. 742000 Нөкис қаласы Қарақалпақстан көшеси 9.